

บทที่ ๓

หลักธรรมในอชิตมานวปัญหา ที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

ตลอดระยะเวลา ๔๕ พรรษาของพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ทรงแสดงธรรมไว้ถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ ซึ่งพระธรรมคำสอนเหล่านั้น เมื่อย่อแล้วก็มีเป้าหมายอยู่ ๓ ประการด้วยกัน คือ (๑) มนุสยสมบัติ (๒) สวรรค์สมบัติ (๓) นิพพานสมบัติ ในบรรดาสมบัติเหล่านั้น นิพพานสมบัติถือว่าเป็นประโยชน์อย่างสูงสุด และหลักธรรมที่ทรงแสดงเพื่อให้ได้บรรลุประโยชน์อย่างสูงสุดนั้นก็มีอยู่มากมายหลายพระสูตรดังที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อนึ่ง หลักธรรมที่ปรากฏในอชิตมานวปัญหาก็เป็นหลักธรรมที่ทำให้อชิตมานพและศิษย์ผู้เป็นบวริวารได้บรรลุประโยชน์ขั้นสูงสุดคือพระนิพพาน ดังนั้นในการศึกษาหลักธรรมในอชิตมานวปัญหา ผู้วิจัย จึงกำหนดหัวข้อศึกษาตามลำดับปัญหาและการวิสังขนาปัญหาดังนี้

- ๓.๑ อวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลกไว้
- ๓.๒ ความตระหนี่ และความประมาทเป็นกิเลสเครื่องทำให้โลกไม่ปรากฏ
- ๓.๓ ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก
- ๓.๔ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก
- ๓.๕ สติเป็นเครื่องกั้นกระแส
- ๓.๖ ปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแส
- ๓.๗ นิพพานเป็นสภาวะที่ดับไปแห่ง สติ ปัญญา และนามรูป
- ๓.๘ ปฏิปทาของพระชีนาสพและพระเสขบุคคล

๓.๑ อวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลกไว้

ในเรื่องอวิชชาเป็นเครื่องหุ้มห่อโลกนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมานวปัญหาว่า อชิตมานพ ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “เกณสสุ นิจุโต โลโก” แปลว่า โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้^๑

^๑ ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๘/๕๓๑, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๘/๗๔๕.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “อวิชชา นิเวศ โลโก” แปลว่า โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้^๒

พุทธดำรัสบทนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๓ บท คือ โลก อวิชชา การหุ้มห่อ ซึ่งจะได้อธิบายในแต่ละบทเป็นลำดับไป

๓.๑.๑ โลก

คำว่าโลกในที่นี้ โดยตรงได้แก่ หมู่สัตว์ผู้อาศัย โดยอ้อมได้แก่ ภาพภูมิเป็นที่อาศัย

โลก ที่แปลว่า สัตว์, สัตว์โลก มาจากภาษาบาลีว่า โลก สำเร็จรูปมาจาก ลุข ชาติ ใน ความพินาศ (วินาส) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุขชติติ โลโก สัตว์ผู้จะพินาศ ชื่อว่าโลกะ (ลบ ณ, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ ช เป็น ก)

โลก ที่แปลว่า โลก, ภาพ มาจากภาษาบาลีว่า โลก สำเร็จรูปมาจาก ลุข ชาติ ใน ความพินาศ (วินาส) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ลุขชติติ โลโก โลกที่มีความเสื่อม ชื่อว่าโลกะ (วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ ช เป็น ก) อีกวิเคราะห์หนึ่ง ลุจจติ ปลุจจติ วินาส คจจติติ โลโก โลกที่กำลังถึงความพินาศ ชื่อว่าโลกะ (ลุจ ชาติ ในความพินาศ + อ ปัจจัย, วุทธิ อุ เป็น โอ, อาเทศ จ เป็น ก) อีกวิเคราะห์หนึ่ง ปุณฺณปุณฺณวิเสสกาณิ โลกียนติ ปติฏฺฐหนติ เอตถาติ โลโก โลกเป็นสถานที่ตั้งอยู่ของความแตกต่างกันแห่งบุญและบาป ชื่อว่า โลกะ (โลก ชาติ ในความตั้งอยู่ ปติฏฺฐายิ + อ)^๓

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายเกี่ยวกับโลกไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า โลก ได้แก่ โลกนรก โลกกำเนิดไตรภพ โลกในแปดวิสัย มนุษยโลก เทวโลก ชั้นธโลก ชาติโลก आयตनโลก โลกนี้ โลกหน้า พรหมโลก เทวโลก นี้เรียกว่า “โลก”^๔

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเกี่ยวกับโลกไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ ดังมีข้อความปรากฏว่า โลกมี ๓ คือ (๑) กิเลสโลก (๒) ภาวโลก (๓) อินทรีย์โลก^๕, ในคัมภีร์อรรถกถาเนตติปกรณ์ พระอรรถกถาจารย์ อธิบายเพิ่มเติมว่า

^๒ ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

^๓ พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดยชมรมนิรุกติศึกษา วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์, โรงพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๔๕ และ ๒๕๒.

^๔ ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๑/๔๓.

^๕ พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสาราภิวังค์ แปลและอธิบาย, (นครปฐม: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๙๖-๙๗.

๑. กิเลสโลก คือ กามาวจรบุคคล เพราะมีกิเลสมากมีราคะ เป็นต้น
๒. ภวโลก คือ รูปาวจรพรหม เพราะความรู้ด้วยญาณ และอภิญญา
๓. อินทรีย์โลก คือ อรูปาวจรพรหม เพราะมีอินทรีย์หมดจด เนื่องจากมีสมาธิอันไม่หวั่นไหวมาก

อีกนัยหนึ่ง กิเลส คือ ความเศร้าหมอง หมายความว่า วิบากที่เป็นทุกข์ ดังนั้น

๑. กิเลสโลก คือ เหล่าสัตว์ในอบายภูมิ เพราะมีทุกข์มาก
๒. ภวโลก คือ เหล่าสัตว์อื่นจากนั้น เพราะมีภพสมบัติ คือความถึงพร้อมแห่งภพ เช่น มีอายุยืน มีผิวพรรณดี มีความสุข และมีพลกำลัง เป็นต้น
๓. อินทรีย์โลก คือ เหล่าสัตว์ผู้เพียบพร้อมด้วยอินทรีย์ที่บ่มไว้เพื่อความหลุดพ้น ในเรื่องนี้มิได้นับเอาอริยบุคคล เพราะชื่อว่าโลกมิได้โดยเนื่องด้วยธรรมที่นับเข้า^๖

รวมความว่าโลกในที่นี้ หมายถึงหมู่สัตว์ และภพเป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์โลก เมื่อย่อแล้ว ก็คือกองทุกข์ เพราะว่าทั้งรูปคือภพเป็นที่อาศัย และทั้งนามคือวิญญาณที่เข้าไปอาศัยต่างก็เป็นสภาพที่เป็นทุกข์ทั้งนั้น เมื่อว่าโดยองค์ธรรมแล้ว โลกมีองค์ธรรม คือ จิต ๘๙ เจตสิก ๕๑ เว้นโลภ-เจตสิก รูป ๒๘ ซึ่งโลกในที่นี้ก็เท่ากับทุกขอริยสังขันธ์นั่นเอง

๓.๑.๒ อวิชชา

อวิชชา คือ โมหะ, ความไม่รู้, ความหลง, ความงมงาย, ความเขลา อวิชชา มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า อวิชชา ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก น ปฏิเสธบทหน้า วิท ธาตุในความ + ย ปัจจัย และลง อา การันต์ ในเครื่องหมายอดีตถึงค์ มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิทิตติ อวิชชา อาการที่ไม่รู้ ชื่อว่าอวิชชา (อาเทศ น เป็น อ, อาเทศ ทฺย เป็น ช, ช้อน ช, ลบสระหน้า)^๗

อีกนัยหนึ่ง อวิชชาแปลว่าไม่รู้ หรือ ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ได้แก่ โมหเจตสิก^๘ ดังแสดงจนวนตว่า จตุสจจรมม วิทิตติ ปากฏ กโรตติ วิชชา ธรรมชาติใดเป็นผู้รู้แจ้ง อริยสัง ๔ และเป็นผู้ทำให้อริยสัง ๔ ปรากฏขึ้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า วิชชา ได้แก่ปัญญา-

^๖ พระธรรมบาลเถระ, **เนตติอรรถกถา**, พระคันธสรวาภิวงศ์ แปลและอธิบาย, (นครปฐม: หจก. ซี เอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๘๒.

^๗ พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, หน้า ๒๒๗.

^๘ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์, โรงพิมพ์ ทิพย์วิสุทธิ การพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๓๒.

เจตสิก, วิชา ปฏิภาชาติ อวิชา ธรรมชาติที่เป็นไปตรงกันข้ามกับปัญญา ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่า อวิชา^๙

๑. ไวพจน์ของอวิชา คำที่เป็นไวพจน์ของอวิชา มีดังนี้

๑) อวิชา	ความไม่รู้
๒) อทสสนิ	ความไม่เห็น
๓) อนภิสมโย	ความไม่ตรัสรู้
๔) อสมโพโธ	ความไม่รู้ตามเป็นจริง
๕) อปปฏิเวโธ	ความไม่แทงตลอด
๖) อสงคาหนา	ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง
๗) อปริโยคาหนา	ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ
๘) อปจจเวกขนา	ความไม่พิจารณา
๙) อปจจกขกมมัม	ความไม่ทำให้ประจักษ์
๑๐) ทุมเมชญัม	ความทรมานปัญญา
๑๑) พาลยัม	ความโง่เขลา
๑๒) อสมปชณณัม	ความไม่รู้ชัด
๑๓) โมโห	ความหลง
๑๔) บโมโห	ความลุ่มหลง
๑๕) สมบโมโห	ความหลงไหล
๑๖) อวิชาชาลัม	ข่ายคืออวิชา
๑๗) โมโห อกุสลมุลัม	อกุศลมูลคือโมหะ ^{๑๐}

คำว่า อวิชาถึงจะมีศัพท์ที่เป็นไวพจน์มาก แต่เมื่อรวมความแล้วก็ได้แก่ ความไม่รู้ คือ โมหเจตสิก^{๑๑} ซึ่งทำหน้าที่ปกปิดปัญญาอันเป็นเหตุให้เห็นสิ่งต่าง ๆ คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง

^๙ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนุปปาตทีปนี**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะ จัดพิมพ์, โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕.

^{๑๐} พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๗, พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕-๔๖, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๖/๒๘๒.

^{๑๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑,๒,๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า

๒. ลักษณะทิจตุกะแห่งอวิชชา

ลักษณะทิจตุกะ คือ ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของปรมัตถธรรมแต่ละอย่างซึ่งไม่เหมือนกันเลยผิดแผกแตกต่างกันทั้งนั้น ลักษณะพิเศษนี้มี ๔ ประการ คือ ลักษณะ รส ปัจจุปปุ-
ฐาน และปทัฏฐาน

ลักษณะ คือ คุณภาพ หรือ เครื่องแสดง หรือสภาพโดยเฉพาะที่มีประจำสำหรับ
ธรรมนั้น ๆ

รส คือ หน้าที่ หรือ กิจการงาน ที่ธรรมนั้น ๆ พึงกระทำไปตามลักษณะของตน

ปัจจุปปุฐาน คือ ผลของรส หรือ อาการปรากฏ ที่เกิดจากธรรมนั้น ๆ ได้กระทำ
กิจการงานตามหน้าที่ของตน

ปทัฏฐาน คือ เหตุไฉนที่ทำให้ธรรมนั้น ๆ เกิดขึ้น

อวิชชา มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

๑) อญาณลกขณานา มีความไม่รู้ หรือเป็นปฏิปักษ์ต่อปัญญา เป็นลักษณะ
๒) สมโมหนรसानา มีความหลงเป็นกิจ
๓) ฉาตณปัจจุปปุฐานานา เป็นธรรมชาติที่ปกปิดสภาวะที่มีอยู่ในอารมณ์นั้น ๆ
เป็นผล

๔) อาสวปทฏฐานานา มีอาสวะ เป็นเหตุไฉน

จากการศึกษาลักษณะพิเศษของอวิชชา ทำให้ทราบว่า อวิชชานั้นเกิดมาจากการ
สะสมหรือการพอกพูนกิเลสอาสวะ จึงทำให้หลงไหลไปในอารมณ์ต่าง ๆ อันเป็นผลทำให้ไม่มี
ปัญญาเห็นแจ้งรูปรูปนามตามความเป็นจริงว่าเป็นสภาพที่ไม่ใช่ตัวตน เป็นต้น

อีกนัยหนึ่ง อวิชชา คือ โมหเจตสิก มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

๑) อญาณลกขณานา มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ
๒) อารมมณสภาวะฉาตณโรโส มีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์
เป็นกิจ
๓) อนธการปัจจุปปุฐานานา มีความมืดมน เป็นผล
๔) อโยนิโสมนสิการปทฏฐานานา มีการไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์
นั้น เป็นเหตุไฉน^{๑๒}

^{๑๒} ขุนสรพรกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพฯ-
มหานคร: จัดพิมพ์โดยมูลนิธิปริยญาธรรม, พิมพ์ที่ โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๓๙.และ ๑๕.

จากการศึกษาลักษณะทิจตุกะแห่งโมหะซึ่งเป็นองค์ธรรมของอวิชชาพบว่า โมหะ คือ สภาวะธรรมที่ทำให้ไม่เห็นสิ่งต่าง ๆ คล้ายกับว่ามีอะไรบางอย่างมาปิดบังไว้ ทำให้มีมิติเหมือนคนตาบอด ไม่สามารถเห็นการเปลี่ยนแปลงของรูปนามตามความเป็นจริงได้ เหตุที่เป็นอย่างนี้ เพราะตกอยู่ในความประมาท ไม่เอาใจใส่กำหนดอารมณ์ที่อยู่เฉพาะหน้า แต่หลงไหลไปกับกระแสแห่งกิเลสที่เป็นไปในอารมณ์ที่เป็นอดีตและอนาคต

๓. ประเภทของอวิชชา

อวิชชา คือ ความไม่รู้ในธรรม ๘ ประการ ดังนี้

- | | |
|--------------------------------------|-----------------------------|
| ๑) ทุกเข อณฺณานิ | ความไม่รู้ในทุกข์ |
| ๒) ทุกขสมุทเย อณฺณานิ | ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย |
| ๓) ทุกขนิโรธ อณฺณานิ | ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ |
| ๔) ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อณฺณานิ | ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินี |

ปฏิบัติ

- | | |
|---|------------------------------|
| ๕) ปุพฺพนเต อณฺณานิ | ความไม่รู้ในส่วนอดีต |
| ๖) อปรนเต อณฺณานิ | ความไม่รู้ในส่วนอนาคต |
| ๗) ปุพฺพตาปรนเต อณฺณานิ | ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต |
| ๘) อิทฺทปฺปจฺยตาปฺปจฺจสมุปฺปนเนสฺ ฐมฺเมสฺ อณฺณานิ | ยัม เอวรูปํ อณฺณานิ |

ความไม่รู้ในปฏิจจสมุปาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี^{๑๓}

ความไม่รู้ ๘ ประการนี้มีอธิบายดังนี้

- ๑) ทุกเข อณฺณานิ ความไม่รู้ในทุกข์ ธรรมศาสตร์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้ จะต้องประสบกับความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเศร้าโศกเสียใจ ความร่ำไห้รำพัน ความพลัดพรากจากสิ่งที่รัก ความได้ประสบกับสิ่งที่ไม่รัก ความไม่สำเร็จตามความประสงค์ ความคับแค้นใจ เป็นต้น ซึ่งล้วนแต่เป็นความทุกข์ทั้งสิ้น ทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ แม้สัตว์ทั้งหลายเคยได้รับมาแล้วในอดีตก็ตาม กำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันก็ตาม และจะได้รับต่อไปในอนาคตก็ตาม แต่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นก็รู้สึกตัวไม่มีความสะดุ้งกลัวต่อความทุกข์เหล่านี้ มัวหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียารมณ์ทั้ง ๖ กล่าวคือ หลงอยู่ในลูก หลาน สามี ภรรยา พ่อ แม่ ญาติพี่น้องบ้าง หลงอยู่ใน ลาภ ยศ ที่อยู่ เครื่องอุปโภคต่าง ๆ บ้าง การที่สัตว์ทั้งหลายมัวเมาหลงเพลิดเพลินอยู่ในโลกียารมณ์ต่าง ๆ ก็เพราะความไม่รู้ในทุกข์ต่าง ๆ เหล่านี้ว่าเป็นทุกข์

^{๑๓} พุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๗, พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๕.

๒) ทุกขสมุทเย อภยภาณํ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความทุกข์ต่าง ๆ มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ความไม่สบายใจ เป็นต้นเหล่านี้ เมื่อสาวเข้าไปหาตัวต้นเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์เหล่านี้แล้ว ก็จะทราบได้ว่า โลภะ คือ ความอยากได้ ความยินดี พอใจ ติดใจ นั้นเองเป็นตัวต้นเหตุ เพราะธรรมดาคนทั้งหลายในโลกนี้ที่ต้องพยายามทำกิจการต่าง ๆ ทั้งฝ่ายดีฝ่ายไม่ดีนั้น ก็เพื่อแสวงหาให้ได้มาซึ่งอารมณ์ที่น่ายินดีน่าปรารถนาต่าง ๆ ด้วยกันทั้งสิ้นแม้จะเหนื่อยกายเหนื่อยใจสักเพียงใดก็ตาม ก็ไม่ย่อท้อถอยหลัง มุ่งแต่จะให้สำเร็จในกิจที่ตนกระทำนั้นแล้ว ก็จะได้สิ่งที่ตนปรารถนามาสมดังประสงค์ แต่คนทั้งหลายก็ไม่รู้ว่าตนตกอยู่ภายใต้ของโลภะที่เป็นผู้จัดแจงให้ตนต้องเหนื่อยยาก ลำบากกาย ลำบากใจ ด้วยอำนาจแห่งรูปตัณหา คือความยินดีพอใจในรูปบ้าง สัททตัณหา คือความยินดีพอใจในเสียงบ้าง คันธตัณหา คือความยินดีพอใจในกลิ่นบ้าง รสตัณหา คือความยินดีพอใจในรสบ้าง โภญฐัปปตัณหา คือความยินดีพอใจในการสัมผัสบ้าง ฐัมมตัณหา คือความยินดีพอใจในการนึกคิดบ้าง

๓) ทุกขนิโรธอภยภาณํ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ สิ่งที่บัณฑิตทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นต้น ยกย่องว่าประเสริฐ ก็คือพระนิพพานอย่างเดียว เพราะนิพพานมีสภาพเป็นสันติสุข คือความสุขที่สงบจากรูปนามขันธ ๕ ไม่เกี่ยวกับการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การนึกคิด ทั้งปวง พระธรรมคำสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งมีถึง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์นั้น จุดหมายปลายทางที่พระองค์ทรงประสงค์ก็คือ วิมุตติรส อันได้แก่พระนิพพาน ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงพรรณนาสรรเสริญพระนิพพานไว้ว่า พระนิพพานเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยม ความสุขที่ประเสริฐยิ่งกว่านิพพานย่อมไม่มี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงกล่าวว่าพระนิพพานเป็นธรรมอันประเสริฐเป็นต้น แม้ว่าพระองค์จะได้ทรงประกาศคุณของพระนิพพานอยู่เสมอ แต่ชนทั้งหลายที่จะพยายามปฏิบัติตามความประสงค์ของพระองค์นั้นหาได้ยากมาก ส่วนบุคคลที่มีการประพฤติดุกปฏิบัติทำตนให้วนเวียนอยู่ในภพชาติพร้อมทั้งตนเองก็ยินดีอยู่มาก สมดังพุทธภาษิตที่ว่า ในหมู่มนุษย์ เหล่าชนผู้ไปถึงฝั่งโน้นมีจำนวนน้อย ส่วนหมู่อื่นอยู่นอกนี้เลาะไปตามฝั่งนี้ทั้งนั้น^{๑๔}

๔) ทุกขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อภยภาณํ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติ ตามธรรมดาคนทั้งหลายในโลกนี้ไม่มีผู้ใดเลยที่อยากประสบความทุกข์ และผู้ที่ได้ประสบกับความทุกข์เข้าแล้ว ก็พยายามดิ้นรนหาทางที่จะให้พ้นจากความทุกข์นั้น ๆ ต่างคนก็พยายามประพฤติดุกปฏิบัติกันโดยประการต่าง ๆ เช่น การปฏิบัติในทางโลก ได้แก่ การพยายามประกอบอาชีพต่าง ๆ เพื่อให้ได้เงินมาจับจ่ายใช้สอยบำบัดความทุกข์ การปฏิบัติในทางธรรม ได้แก่การบำเพ็ญ

^{๑๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๙๘/๑๓๑.

ทาน รักษาศีล ทำสมณภาวนา ปฏิบัติอัตตกิลมณญโยค คือทรมานร่างกายด้วยประการต่าง ๆ หรือ การปฏิบัติโดยกามสุขัลลิกานุโยค คือ บำรุงบำเรอตนให้ได้รับความสุขต่าง ๆ ตามความพอใจของตน ไม่ให้มีสิ่งหนึ่งสิ่งใดมาขัดขวางได้ ซึ่งวิธีเหล่านี้ก็ยังไม่ใช่วิถีหนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้น แล้วให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยแท้จริงได้ ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า บุคคลเหล่านี้ไม่เข้าใจในการปฏิบัติ ที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์โดยเด็ดขาดนั่นเอง

ข้อปฏิบัติที่เป็นหนทางให้เข้าถึงความดับทุกข์ได้นั้น คือ การเจริญองค์มรรค ๘ ที่เกี่ยวกับสติปัฏฐานทั้ง ๔ การปฏิบัติที่นอกจากนี้ ไม่จัดเป็นหนทางที่จะชำระกิเลสให้หมดสิ้นไป แล้วเข้าถึงความดับทุกข์ทั้งปวงได้

๕) ปุพฺพนเต อญฺญาณํ ความไม่รู้ในขันธ์ आयตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีต คำว่า ขันธ์ आयตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตนั้น กล่าวโดยธัมมปิฎกฐาน เมื่อว่าโดยบุคคลาธิฐานแล้ว ได้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เคยเกิด และตายไปแล้ว ฉะนั้น ในข้อนี้ จึงหมายถึง การไม่รู้ว่าตนเอง หรือคนอื่นเคยเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง พรหมบ้าง อายสสัตว์บ้าง แต่สำหรับในชาติต่อไป รู้ว่าต้องเกิดอีก ดังเช่นผู้ที่มีความเห็นว่าสัตว์ทั้งหลายมีพระเจ้าเป็นผู้สร้าง ฉะนั้น เมื่อสัตว์เหล่านี้ตายลงแล้วก็ได้ไปเกิดตามคำสั่งพระเจ้าอีก

๖) อปรนเต อญฺญาณํ ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ขันธ์ आयตนะ ธาตุ ที่เป็นอนาคต ได้แก่ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และ อายสสัตว์ ที่ต่อจากภพนี้ ฉะนั้น ในข้อนี้ จึงหมายถึง ผู้ที่มีความเห็นว่า ตนเองและคนอื่นเมื่อตายจากชาตินี้แล้ว จะไม่มีการเกิดอีกต่อไป แต่มีความเชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายย่อมเคยเกิดมาแล้วในชาติก่อน บุคคลจำพวกที่มีความเห็นเช่นนี้ มีหลายลัทธิด้วยกัน เพราะเขาเคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้

๗) ปุพฺพนตาปรนเต อญฺญาณํ ความไม่รู้ในส่วนอดีตและอนาคต ขันธ์ आयตนะ ธาตุ ที่เป็นอดีตและอนาคต คือ ความเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม และอายสสัตว์ที่เคยเกิดมาแล้วในอดีต และที่จะเกิด ต่อไปข้างหน้า ฉะนั้นในข้อนี้ หมายถึง ผู้ที่ไม่รู้ว่า ตัวเราเองและคนอื่นเคยเกิดมาแล้ว และจะเกิดต่อไปข้างหน้า บุคคลที่มีความเห็นเช่นนี้ เป็นเพราะว่าพวกนี้ไม่เคยได้รับการศึกษาในพระสูตรและพระอภิธรรม และไม่เคยปฏิบัติวิปัสสนา ทั้งยังไม่เคยได้พบเห็นผู้ที่ระลึกชาติได้

๘) อิหปจฺจยตาปจฺจยสมุปฺปนเนสฺ ฐมเมสฺ อญฺญาณํ ยํ เอวรूपิ อญฺญาณํ ความไม่รู้ในปัจจุสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น และการเห็น การได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส ถูกต้อง เหล่านี้ทั้งหมดเป็นผลที่เกิด

จากเหตุ คือ การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดี ซึ่งเป็นเหตุเก่า มีอวิชชาตัณหาเป็นมูล และโดยอาศัยที่มีตา หู จมูก ลิ้น กาย การเห็น การได้ยิน เป็นต้น จึงมีการกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ทั้งดีและไม่ดีขึ้นอีก ซึ่งเป็นเหตุใหม่ มีตัณหา อวิชชาเป็นมูล ทำให้ร่างกายและการเห็น การได้ยิน เป็นต้นซึ่งสมมุติกันว่าเป็นคนสัตว์ซึ่งเป็นผลเกิดต่อไปอีก เหตุและผลดังกล่าวนี้ เมื่อแสดงตามนัยแห่ง ปฏิจจสมุปบาทแล้วคือการกระทำต่าง ๆ ที่เป็นเหตุเก่านั้น ได้แก่ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ สัตว์ทั้งหลาย และการเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่เป็นผลเกิดขึ้นนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา การกระทำด้วยกาย วาจา ใจ ของสัตว์ทั้งหลายที่เป็นเหตุใหม่นั้น ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร สัตว์ทั้งหลาย การเห็น การได้ยิน เป็นต้น ที่จะเกิดต่อไปนั้น ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา

ความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ เมื่อพิจารณาแล้ว จะเห็นได้ว่าไม่มีอะไรอื่นนอกจากธรรมที่เป็นเหตุเป็นผล อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้นเท่านั้น แต่อันธปุณฺณ คือผู้ที่ไม่มีปัญญามองเห็น ย่อมไม่รู้ถึงความเป็นไปของสัตว์ทั้งหลายตามปฏิจจสมุปบาทดังกล่าวมานี้ เข้าใจกันว่าสัตว์ทั้งหลายที่ปรากฏอยู่ในทุกวันนี้ เกิดขึ้นเพราะมีพระเจ้าสร้าง บางพวกเข้าใจว่าไม่มีเหตุผลอย่างใด สัตว์ทั้งหลายที่เกิดมาได้ก็เพราะอาศัยบิดามารดา^{๑๕}

จากการศึกษาประเภทของอวิชชาทำให้ทราบว่า อวิชชา คือความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ตลอดถึงการไม่รู้กลไกของวัฏสงสารว่าเกิดขึ้นไปตามเหตุปัจจัย คือ กิเลส กรรม วิบาก จึงทำให้สำคัญผิดเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคล ตัวตน เรา เขา อันเป็นเหตุทำให้ไม่อาจจะมีปัญญามองเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้

๔) ธรรมที่เป็นเครื่องประหาณอวิชชา

อวิชชาสังโยชน์ อวิชชาสวะ อวิชชานุสสัย ฆ่าได้ด้วยมรรคญาณที่ ๔ คือ อรหัตตมรรคญาณบุคคลจะละอวิชชาได้ต้องเจริญวิปัสสนาไปตามลำดับ จนถึงเป็นพระอริยบุคคลขั้นสุดท้าย คือเป็นพระอรหันต์จึงจะสามารถประหาณอวิชชาได้อย่างสมบูรณ์

๓.๑.๓ การหุ้มห่อ

คำว่า หุ้มห่อ มาจากภาษาบาลีว่า นิรุโตะ แปลว่า ถูก...หุ้มห่อแล้ว สำเร็จรูปมาจาก นิบทหน้า วุ ธาตุ ในความหุ้ม (อวารณ) + ต ปัจจัยในกิริยาภิตก ซึ่งคำว่าหุ้มห่อนี้เป็นคำกริยาบอกอาการว่าถูกหุ้มห่อ ได้แก่ถูกปกปิดไว้ ถูกซ่อนบังไว้ ถูกปิดบังไว้ ถูกบดบังไว้ ถูกครอบไว้ ทำให้ไม่เห็นโลกคือกองทุกข์ จึงไม่สามารถหลุดออกไปจากโลกคือการเวียนว่ายตายเกิดได้

^{๑๕} ดูใน พระอาจารย์สัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาททิปนี**, หน้า ๑๖-๓๓.

สรุป อวิชชา คือ ความไม่รู้ตามความเป็นจริง จึงหุ้มห่อโลกคือกองทุกข์ไว้ทำให้เห็นว่าเป็นสุข เมื่อเห็นคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงเช่นนี้แล้ว จึงทำให้ไม่เกิดปัญญาคืออวิชชาที่จะดับอวิชชาขึ้นได้ จึงทำให้สัตว์โลกจมอยู่ในกองทุกข์คือเกิด แก่ เจ็บ ตาย เราร้อนอยู่ด้วยเพลิงแห่งกิเลส อย่างไม่มีที่สิ้นสุด สมดังพุทธภาษิตที่ว่า โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้^{๑๖}

๓.๒ ความตระหนี่ และความประมาทเป็นกิเลสเครื่องทำให้โลกไม่ปรากฏ

ในเรื่องความตระหนี่ และความประมาทเป็นกิเลสทำให้โลกไม่ปรากฏนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมาณวปัญหาดังนี้ว่า อชิตมาณพพูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “เกณสฺส นปฺปกาสติ” แปลว่า เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สดใส^{๑๗} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “เวริจฺฉา ปมาทา นปฺปกาสติ” แปลว่า โลกไม่สดใสเพราะความสงสัยและความประมาท^{๑๘}

พุทธดำรัสสนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๕ บท คือ โลก ความตระหนี่ ความสงสัย^{๑๙} ความประมาท ความไม่สดใส ซึ่งจะได้อธิบายเป็นลำดับไป

๓.๒.๑ โลก

คำว่าโลกในบทนี้ คือ รูปนาม ซึ่งเป็นสภาพที่มีอยู่จริง อันเป็นปรมาณัตถสัจจะ คือ มืดมิด ธรรมรองรับ ปราศจากสมมติสัจจะ ที่ชาวโลกใช้พูดกัน เช่น ชาวโลกพูดว่า นายดำ นายแดง อันนี้เป็นสมมติสัจจะ คือ เป็นความจริงโดยสมมติ จริง ๆ แล้ว ชื่อว่านายแดง นายดำ นั้นไม่มี เป็นเพียงสมมติใช้เรียกกันในกลุ่มชนนั้น ๆ ถ้าไปประเทศอื่นหรือชนกลุ่มอื่น เขาก็ไม่เรียกนายแดง นายดำ ส่วนปรมาณัตถสัจจะคือรูปนามนั้น เป็นความจริงที่มีอยู่ทุกยุคทุกสมัยไม่เปลี่ยนแปลงไป อันเป็นลักษณะอาการที่เคลื่อนไหวของสภาวะนั้น ๆ เช่น อาการที่เคลื่อนไหวของเท้าเป็นรูป จิตที่รู้อาการเคลื่อนไหวของเท้าเป็นนาม เป็นต้น^{๒๐} สรุป คำว่าโลกในที่นี้ก็คือรูปนามที่เป็นปรมาณัตถสัจจะ

^{๑๖} บุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

^{๑๗} บุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, บุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

^{๑๘} บุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, บุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

^{๑๙} ท่านแปลคำว่า เวริจฺฉา ในคาถาว่า ความสงสัย ดูรายละเอียดใน พระมหากัฏจาณเถระ, **เนตติปกรณ์**, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๙๙.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน พระอาจารย์ ดร. ภัททันตะ อาสภมหาเถระ, **การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานตามหลักสติปัฏฐาน ๔**, รวบรวมและเรียบเรียงโดย พระมหาอุเทน ปัญญาปริพัตต์, (สำนักวิปัสสนามูลนิธิวิเวกอาศรมจัดพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๒๙-๓๓.

๓.๒.๒ ความตระหนี่

ความตระหนี่ คือ มัจฉริยะ เห็นแก่ตัว มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า มจฺเฌร (มสฺ อามสเน + จฺเฌร) มีรูปวิเคราะห์ว่า ตณฺหยา ปรามสนํ มจฺเฌรํ การยึดไว้เพราะต้องการ เชื่อว่ามัจฉะระ, สัตตสมปตฺตินํ มจฺเฌรติ นิคุหตฺติ มจฺเฌโร ความตระหนี่ ที่ปกปิดสมบัติของสัตว์ไว้ เชื่อว่ามัจฉะระ (ลบ ส)

อีกนัยหนึ่ง ความตระหนี่ มาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า มจฺฉริย (มจฺฉร + อีย) มีรูปวิเคราะห์ว่า มจฺฉรเมว มจฺฉริยํ ความตระหนี่นั่นเอง เชื่อว่ามัจฉริยะ

อีกนัยหนึ่ง ความตระหนี่ มาจากภาษาบาลีว่า มจฺฉร (มสฺ อามสเน + จฺฉร) มีรูปวิเคราะห์ว่า ตณฺหยา ปรามสนํ มจฺฉรํ การหวงแหนไว้เพราะยังมีความต้องการ เชื่อว่ามัจฉริยะ (ลบ ส)^{๒๑}

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายความตระหนี่ไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความตระหนี่ คือ มัจฉริยะ ๕ อย่าง แม้กระทั่งความตระหนี่ชั้นธ ความตระหนี่ธาตุ ความตระหนี่อายตนะ ความมุง แต่จะได้ นี้ ก็เรียกว่า ความตระหนี่”^{๒๒}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความตระหนี่ไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความตระหนี่ ย่อมไม่让他ปรากฏได้ด้วยคุณทั้งหลายมีทานเป็นต้น”^{๒๓}

๑. ไวยากรณ์ของความตระหนี่

๑) มจฺฉริยํ	ความตระหนี่
๒) มจฺฉรายนา	กิริยาที่ตระหนี่
๓) มจฺฉรายิตตํ	ภาวะที่ตระหนี่
๔) เววิจฺฉํ	ความเห็นแก่ได้
๕) กทริยํ	ความถี่เหนียว
๖) กญฺญกฺจกตา	ความที่จิตเจ็บร้อนในการให้
๗) อคฺคหิตตํ จิตฺตสฺส	ความที่จิตหวงแหน
๘) คาโห	ความมุงแต่จะได้ ^{๒๔}

^{๒๑} พระอาจารย์โมคคัลลานเถระ, *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทีโต, หน้า ๒๒๗.

^{๒๒} ดุราลละเอียดยใน พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๙.

^{๒๓} พุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๓๙.

^{๒๔} พุ.จ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๘, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๙, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๑.

จากการศึกษาไพบจน์ของความตระหนี่ทำให้ทราบว่า ความตระหนี่นั้นมีลักษณะ กอตรัดสรรพสิ่งที่ตนสำคัญว่าเป็นของ ๆ ตน ด้วยอำนาจของโลภะ ไม่อาจจะสละสิ่งนั้นให้ใครได้

๒. ลักษณะที่ติดุกะของความตระหนี่

องค์ธรรมของความตระหนี่ คือ มัจฉริยเจตสิก ซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

- ๑) อตตโนสมปตติโน นิคุหนลกขณิ มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ
- ๒) ตาสึ เยว ปเรหิสาธารณภาวอกุขมนรสี มีการไม่ชอบให้สมบัติของตนเป็นสาธารณะแก่ผู้อื่น เป็นกิจ
- ๓) สงโภจนปจจุปทภูฐานิ มีความหดหู่ หวงแหน ไม่เผื่อแผ่เป็นผล
- ๔) อตตสมปตติปทภูฐานิ มีสมบัติของตนเป็นเหตุไกล^{๒๕}

จากการศึกษาลักษณะพิเศษของความตระหนี่พบว่า เมื่อจิตถูกความตระหนี่ครอบงำแล้ว ย่อมไม่ปรารถนาให้สมบัติของตนเป็นประโยชน์แก่คนอื่นหรือส่วนรวม ปรารถนาที่จะแอบซ่อนใช้สอยคนเดียว บุคคลจำพวกนี้มากด้วยความยึดมั่นถือมั่นไม่ยอมปล่อยวางง่าย ๆ

๓. ประเภทของความตระหนี่

- ๑) อาวาสมัจฉริยิ ความตระหนี่ที่อยู่ เช่น ความหวงถิ่น ไม่พอใจให้คนต่างด้าว ต่างชาติต่างนิกาย เข้ามาอยู่แทรกแซง จัดเป็นอาวาสมัจฉริยิ
- ๒) กุลมัจฉริยิ ความตระหนี่ตระกูล เช่น ความหวงสกุลไม่ยอมให้สกุลอื่นเข้ามาเกี่ยวดองด้วย จัดเป็นกุลมัจฉริยิ ความหวงสกุลอุปฐากของภิกษุ ไม่พอใจให้บำรุงภิกษุอื่น คอยกีดกันเสีย จัดเป็นกุลมัจฉริยิในฝ่ายบรรพชิต
- ๓) ลาภมัจฉริยิ ความตระหนี่ลาภ เช่น ความหวงทรัพย์สินพัสดุไม่ให้ผู้อื่นจัดเป็นลาภมัจฉริยิ
- ๔) วณณมัจฉริยิ ความตระหนี่วรรณะ เช่น ความหวงคุณความดีไม่ปรารถนาให้คนอื่นสู้ได้ จัดเป็นวณณมัจฉริยิ อีกอย่างหนึ่ง วรรณะ แปลว่า สีกาย ความหวงสวย หวงงามอันเป็นกิเลสของหญิงสาวก็นับเข้าในวณณมัจฉริยิ
- ๕) ธมมมัจฉริยิ ความตระหนี่ธรรม เช่น ความหวงธรรม หวงศิลปวิทยา ไม่ปรารถนาจะแสดงจะบอกแก่คนอื่นเกรงว่าเขาจะรู้เทียมตน จัดเป็นธมมมัจฉริยิ^{๒๖}

^{๒๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่ติดุกะแห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๑๘.

^{๒๖} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, **ธรรมวิภาคปริจเฉทที่ ๒**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๗, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดยมหาวิทยาลัย, โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๖๓.

จากการศึกษาประเภทของความตระหนี่ทำให้ทราบว่า ความตระหนี่ เป็นสภาวะธรรมที่ทำให้ห่วงแหนสิ่งอันเป็นของ ๆ ตนไม่ว่าจะเป็นสิ่งของภายนอก เช่น วัตถุสิ่งของ เงิน ทอง หรือสิ่งที่เป็นภายใน ได้แก่ วิชาความรู้ โดยไม่ยอมให้เป็นของทั่วไปแก่คนอื่น

๔) กระบวนการเกิดขึ้นของความตระหนี่

ความตระหนี่เกิดจาก ปริคคหะ คือการยึดถือครอบครอง และความตระหนี่เป็นเหตุให้เกิดอารักขะ คือความหวงกั้น ดังพุทธพจน์ว่า

“อานนท ด้วยเหตุดังนี้แล

เพราะอาศัยเวทนา	ตัณหาจึงมี
เพราะอาศัยตัณหา	ปริเยสนา (การแสวงหา) จึงมี
เพราะอาศัยปริเยสนา	ลาภะ (การได้) จึงมี
เพราะอาศัยลาภะ	วินิจจยะ (การกำหนด) จึงมี
เพราะอาศัยวินิจจยะ	ฉันทราคะ (ความกำหนัดด้วยความพอใจ) จึงมี
เพราะอาศัยฉันทราคะ	อหโมसानะ (ความหมกมุ่นฝังใจ) จึงมี
เพราะอาศัยอหโมसानะ	ปริคคหะ (การยึดถือครอบครอง) จึงมี
เพราะอาศัยปริคคหะ	มัจฉริยะ (ความตระหนี่) จึงมี
เพราะอาศัยมัจฉริยะ	อารักขะ (ความหวงกั้น) จึงมี
เพราะอารักขะเป็นเหตุ	บาปอกุศลธรรมเป็นอนเก ย่อมเกิดขึ้นจากการ

ถือท่อนไม้ การถือศัสตรา การทะเลาะ การแก่งแย่ง การวิวาท การพูดขึ้นเสียงว่า ‘มึง มึง’ การพูดส่อเสียด และการพูดเท็จ”^{๒๗}

อีกนัยหนึ่ง มัจฉริยะ มีอารมณ์อันเป็นที่รักและไม่เป็นที่รักเป็นต้นเหตุ และมัจฉริยะเป็นผลให้เกิดมีเวร ถูกลงโทษ มีศัตรู ถูกเบียดเบียน และจองเวรกัน

จากการศึกษากระบวนการเกิดขึ้นของความตระหนี่ทำให้ทราบว่า ตอนที่เกิดเวทนา เช่น เมื่อสุขเวทนาเกิดขึ้นมา ถ้าไม่มีสติรู้เท่าทันว่าสักแต่ว่าเป็นเวทนา ก็จะทำให้อกุศลมีโลภะ เป็นต้นเกิดตามมาอันเป็นเหตุให้ก่ออกุศลกรรมต่าง ๆ ได้

^{๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๓/๖๑.

๕. ธรรมที่เป็นเครื่องพหามัจฉริยะ

มัจฉริยะ (ความตระหนี่) ทั้งหลาย ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ คือโสดาปัตติมรรค^{๒๘} คือ พระโสดาบันท่านเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยจาคสัมปทา เหตุนี้ท่านจึงเป็นผู้ไม่มีความตระหนี่ ท่านยินดี ในการให้ทาน เช่น อนาถบิณฑิกเศรษฐี นางวิสาขามหาอุบาสิกา เป็นต้น

๓.๒.๓ ความสงสัย

พระมหากัจจายนเถระได้ให้ความหมายของคำว่า เวริจฺฉา ไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ว่า “คำว่า ‘เวริจฺฉา’ ในคาถาที่พระผู้มีพระภาคตรัสตอบ อชิตมาณพแปลว่า ความสงสัย

พระคันธสารถีวงศ์ได้อธิบายเพิ่มเติม ดังมีข้อความปรากฏว่า คำว่า วิริจฺฉา ความสงสัย เป็นคำไวพจน์ของวิจิจฺฉา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อสุ ธาตุ (อิฉายํ प्रारणना) + ฉ ปัจจัย + อ ปัจจัย + อา อิตธิปัจจัย มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) สภาวะปรารภหลายอย่าง มีรูป วิเคราะห์ว่า วิริจฺ อิจฺฉิตติ วิริจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิริจ) (๒) สภาวะปรารภความ ผิดพลาด มีรูปวิเคราะห์ว่า วิรุจฺ อิจฺฉิตติ วิริจฺฉา (วิ อุปสรรคมีความหมายว่า วิรุจ)^{๒๙}

๑. ความหมายของความสงสัย

วิจิจฺฉา แปลว่า ความสงสัย, ความเคลือบแคลงใจ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคตา จิจฺฉา เอตาयाติ วิจิจฺฉา ความสงสัยที่เป็นเหตุให้หมดความคิด ชื่อว่าวิจิจฺฉา (วิ + กิต โรคาปนยเน + ฉ + อา), (ซ็อน กิ เป็น กิกิ, อาเทศ ก ตัวหน้าเป็น จ, ลบ ต, ซ็อน จ, แล้วลบสระหน้า)

อีกนัยหนึ่ง วิจิจฺฉา นี้ คำว่า จิจฺฉา คือ การรักษา หมายความว่า การรักษาด้วย ปัญญา ดังความหมาย ๓ ประการ ดังนี้

๑) วิจิจฺฉา (ความสงสัย) คือ สภาวะที่ปราศจากการรักษาด้วยปัญญามีรูป วิเคราะห์ว่า วิคตา จิจฺฉา เอตาयाติ วิจิจฺฉา (วิ ศัพท์ + จิจฺฉา ศัพท์ เป็นปัญจมีตปุริสสมาส)

๒) วิจิจฺฉา คือ สภาวะทำให้ผู้ใคร่ครวญสภาพธรรมลำบากใจ มีวิเคราะห์ว่า (วิจินํ กิจฺฉา วิจิจฺฉา (วิจิน ศัพท์ + กิจฺฉา ศัพท์ เป็นทุตียาตปุริสสมาส)

^{๒๘} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, ๒๕๕๘), หน้า ๑๑๕๗.

^{๒๙} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสารถีวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๙๙-๑๐๐.

๓) วิจิกิจฉา คือ สภาวะเป็นไปด้วยความสงสัย มีวิเคราะห์ว่า วิจิจฉติ เทวพหุ-
ภาเวน ปวตตติติ วิจิกิจฉา (วิ บทหน้า + กิต ฐาตุ + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)^{๓๐}

พระมหากัจจายนเถระได้อธิบายความสงสัยไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “บุคคลนั้น
สงสัยอยู่ย่อมไม่เชื่อ เมื่อไม่เชื่อย่อมไม่ปรารถนาความเพียรเพื่อละอกุศลและทำกุศลธรรมให้แจ้ง เขา
หมั่นประกอบความประมาทอยู่ในโลกนี้ ย่อมมัวเมาประมาทอยู่ ย่อมไม่สมาทานธรรมฝ่ายดี ธรรม
ฝ่ายดีที่เขาไม่ได้สมาทานไว้นั้นย่อมไม่แจ่มแจ้ง”^{๓๑}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความสงสัยเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา ดังมี
ข้อความปรากฏว่า “คนมีมิจฉาทิฐิหรือสัมมาทิฐิย่อมดำเนินไปด้วยการเชื่อมั่นอย่างแน่อนว่า
เที่ยงหรือไม่เที่ยง แต่ผู้มีความสงสัยมิใช่เช่นนั้น เขาย่อมปรารถนาหลายอย่าง โดยไม่แน่อนหรือ
ปรารถนาผิดโดยดำริว่าเป็นสิ่งที่เที่ยง หรือเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เพราะไม่เชื่อมั่นอย่างแน่อน”^{๓๒}

๒. ไวยากรณ์ของความสงสัย

๑) กงฺขา	ความสงสัย
๒) วิมตี	ความเคลือบแคลง
๓) วิจิกิจฉา	ความลังเล
๔) เทวพหุ	ความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย
๕) เทวธาปโถ	ความเห็นเป็น ๒ ทาง
๖) สัสโย	ความไม่แน่ใจ
๗) อเนกิสศคาโห	ความยึดถือหลายอย่าง
๘) อาสปปนา	ความไม่ตกลงใจ
๙) ปริสปปนา	ความตัดสินใจไม่ได้
๑๐) ฌมภิตตติ จิตตสส	ความหวาดหวั่นแห่งจิต
๑๑) มโนวิเลโข	ความติดขัดในใจ ^{๓๓}

^{๓๐} พระญาณธชะ, **ปรมัตถทีปนี**, แปลโดย พระคันธสาราภังค์, พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงาน
ออกเมรุพระราชทานเพลิงศพ พระธรรมราชาานุวัตร (กมล โกวิท ป.ธ. ๖), (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด
ไทยรายวัน กราฟฟิคเพเลท, ๒๕๔๖), หน้า ๒๗๘.

^{๓๑} พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๙๙-๑๐๐.

^{๓๒} พระธรรมบาลเถระ, **เนตติอรรถกถา**, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๘๕.

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ชุ.จุ. (บาลี) ๓๐/๓๒/๙๘, ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๔.

จากการศึกษาไวยากรณ์ของความสงสัยทำให้ทราบว่า ความสงสัย แม้จะมีคำที่ใช้แทนได้หลายศัพท์ แต่ก็มีลักษณะเหมือนกัน คือ การที่จิตไม่น้อมใจเชื่อต่อสิ่งต่าง ๆ เพราะปราศจากปัญญา อันเป็นเหตุให้ไม่อาจตัดสินใจได้แน่นอน ซึ่งเป็นลักษณะของวิจิกิจฉาเจตสิก

๓. ลักษณะที่จิตตกของความสงสัย

ความสงสัยมีองค์ธรรมคือ วิจิกิจฉาเจตสิก ซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

- | | |
|--------------------------|------------------------------------|
| ๑) สัสยลกขณ | มีความสงสัย เป็นลักษณะ |
| ๒) กมปนรสา | มีการหวั่นไหวในอารมณ์ เป็นกิจ |
| ๓) อนิจฉยปัจจุပ္ปญจนา | มีการไม่สามารถตัดสินใจได้ เป็นผล |
| ๔) อโยนิโสมนสิการปญฺญานา | มีการไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์ |

เป็นเหตุไกล^{๓๔}

อธิบาย เพราะการไม่ใส่ใจโดยอุบายอันแยบคาย คือไม่มีสติพิจารณาอารมณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า จึงเป็นเหตุให้ใจนั้นซัดส่ายไปตามอารมณ์ที่มากกระทบ จึงไม่สามารถตัดสินใจตัดสินอารมณ์ต่าง ๆ ได้อันเป็นเหตุให้เกิดความสงสัยต่ออารมณ์ที่เกิดขึ้น

๔. ประเภทแห่งความสงสัย

ความสงสัยแบ่งออกเป็น ๘ ประเภท คือ

- | | |
|-------------------------------------|-----------------------------------|
| ๑) ทุกฺเข กงฺขา | ความสงสัยในทุกๆ |
| ๒) ทุกฺขสมฺมุทย กงฺขา | ความสงสัยในทุกขสมุทัย |
| ๓) ทุกฺขนิโรธ กงฺขา | ความสงสัยในทุกขนิโรธ |
| ๔) ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย กงฺขา | ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินิปฏิบัติ |
| ๕) ปุพฺพนฺเต กงฺขา | ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น |
| ๖) อปรนฺเต กงฺขา | ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย |
| ๗) ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขา | ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้นและ |

ส่วนเบื้องปลาย

๘) อิหปฺปจฺยตาปฏิจฺจสมุพฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขา ความสงสัยในปฏิจจสมุพ-
บาท ว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี^{๓๕}

^{๓๔} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จิตตกแห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๑๙.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน ช.จ. (บาลี) ๓๐/๓๒/๙๘, ช.จ. (ไทย) ๓๐/๓๒/๑๖๔.

จากการศึกษาประเภทแห่งความสงสัยทำให้ทราบว่า ความสงสัยกับอวิชาที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น มีวัตถุเป็นที่ตั้งอย่างเดียวกัน คือ อริยสัจ ๔ อดีต อนาคต ปัจจุบัน และปัจจุสมุปบาท กล่าวคือ เพราะอวิชาเป็นเหตุจึงทำให้ไม่รู้ในธรรม ๘ ประการดังกล่าว เมื่อไม่รู้จึงทำให้สงสัยในเรื่องดังกล่าว

อีกนัยหนึ่ง ในเจโตศีลสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงความสงสัยไว้ ดังนี้

- ๑) เคลือบแคลง สงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในศาสนา
- ๒) เคลือบแคลง สงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในธรรม
- ๓) เคลือบแคลง สงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสงฆ์
- ๔) เคลือบแคลง สงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา คือข้อที่จะต้อง

ศึกษา^{๓๖}

จากการศึกษาทำให้ทราบว่า ความสงสัยในธรรม ๔ ประการนี้เป็นจุดตั้งตะปูที่เสียบแทงใจบุคคลไว้ ทำให้ไม่น้อมไปเพื่อความเพียร จึงไม่สามารถเจริญด้วยศีล งามงามด้วยวิปัสสนาภาวนาเพื่อการบรรลุมรรคผลนิพพานได้^{๓๗} ในเจโตศีลสูตร พระพุทธองค์กล่าวธรรมอีกประการหนึ่งที่เป็นจุดตะปูตรึงใจ คือ ความเป็นผู้โกรธ ไม่พอใจ มีจิตถูกโทสะกระทบ มีจิตแข็งกระด้างในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย เมื่อรวมแล้วธรรม ๕ ประการนี้เป็นจุดตะปูตรึงใจ

๕. ธรรมที่เป็นเครื่องประหาณวิกิจจนา

วิกิจจนาสังโยชน วิกิจจนาภิเลส วิกิจजनินวรรณ์ วิกิจजनานุสัย ฆ่าได้ด้วยญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรค)^{๓๘} เพราะพระโสดาบันท่านเป็นผู้มีศรัทธามั่นคงไม่หวั่นไหวในพระรัตนตรัย และมรรควิธีปฏิบัติ

สรุป วิกิจจนาเป็นกิเลสด่านแรกที่ทำให้สัตว์โลกไม่สามารถข้ามไปยังฝั่งโน้น คือนิพพานได้ ทำให้ปัญญาของสัตว์โลกทั้งหลายอ่อนกำลังลง จึงไม่สามารถเห็นโลกได้อย่างชัดเจน สมดังพุทธภาษิตที่ว่า โลกไม่สดใสเพราะความสงสัย (ความตระหนี่) และความประมาท

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๘๕/๑๘๘.

^{๓๗} พันตำรวจโทหญิง สุชาดา พระเชียนทอง, “ศึกษาวิปัสสนาภาวนาในเจโตศีลสูตร”, **วิทยานิพนธ์-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓๐.

^{๓๘} พระพุทธโฆสเถระ, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาภ อสภมหาเถระ) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๑๑๕๖-๑๑๕๗.

๓.๒.๔ ความประมาท

ความประมาท คือ ความเผอเรอ ความพลั้งเผลอ มาจากภาษาบาลีว่า ปมาท (ป + มท ปมาเท + ณ) มีรูปวิเคราะห์ว่า สกโก สมานो สยํ กตตพพํ น กโรติ, โส ปมาโท ผู้มีความสามารถ แต่ไม่ทำกิจที่ควรทำเอง ชื่อว่าปมาทะ^{๓๙}

อีกนัยหนึ่ง ความประมาท คือ

- ๑) การปล่อยจิตในทุจริต ๓ หรือในกามคุณ ๕
- ๒) การเพิ่มพูนการปล่อยจิตในทุจริต ๓ หรือในกามคุณ ๕
- ๓) การทำโดยไม่เคารพในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๔) การทำที่ไม่ให้ติดต่อกในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๕) การทำที่ไม่มั่นคงในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๖) ความประพฤติด้อยหย่อนในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๗) ความทอดทิ้งฉันทะในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๘) ความทอดทิ้งธุระในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๙) ความไม่เสพในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๑๐) ความไม่เจริญในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๑๑) ความไม่ทำให้มากในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๑๒) ความตั้งใจไม่จริงในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๑๓) ความไม่หมั่นประกอบในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย
- ๑๔) ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย^{๔๐}

จากการศึกษาความหมายของความประมาททำให้ทราบว่า ความประมาท คือ การที่จิตตกอยู่ในอำนาจของโมหกิเลส อันเป็นเหตุให้หลงเพลิดเพลिनไปในอกุศลธรรม และไม่มีกำลังสติปัญญาที่จะสามารถยับยั้งกระแสแห่งกิเลสเหล่านั้นแล้วประพฤติในกุศลธรรมได้

๑. ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของความประมาท

ความประมาท คือ การอยู่ปราศจากสติ โดยองค์กรธรรมแล้วก็คือ โมหเจตสิก ๆ มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

^{๓๙} พระโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๓๔.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๙.

- ๑) อญาณลกฺขโณ มีความไม่รู้ เป็นลักษณะ
 ๒) อารมมณสภาวะจฺณาทฺรโส มีการปกปิดไว้ซึ่งสภาวะแห่งอารมณ์
 เป็นกิจ
 ๓) อนฺธการปจฺจุปฺภุจฺจาโน มีความมืดมน เป็นผล
 ๔) อโยนิโสมนสิการปทฺฐุจฺจาโน มีการไม่เอาใจใส่เป็นอันดีต่ออารมณ์
 นั้น เป็นเหตุไกล^{๔๑}

จากการศึกษาลักษณะที่จุดกะของความประมาททำให้ทราบว่า ความประมาทนั้น มีองค์ธรรมเดียวกันกับอวิชชา คือโมหเจตสิก กล่าวคือ เพราะโมหะจึงทำให้หลงเพลิดเพลนไปนอกุศล อันเป็นเหตุให้อกุศลธรรมเจริญ แต่กุศลธรรมเสื่อม จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความประมาท

๒. เหตุเป็นที่เกิดแห่งความประมาท

การไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ เป็นเหตุให้เกิดความประมาท^{๔๒} ความมัวเมาเป็นเหตุให้เกิดความประมาท และความประมาทเป็นเหตุให้เกิดความเสื่อม^{๔๓}

จากการศึกษาเหตุเป็นที่เกิดแห่งความประมาททำให้ทราบว่า เหตุที่ทำให้เกิดความประมาท ก็คือการไม่มีสติเข้าไปประวัจรักษาคิดในขณะที่อายตนะภายในมีตา เป็นต้น กระทบกับอายตนะภายนอกมีรูป เป็นต้น เมื่อไม่มีสติเข้าไปประวัจแล้วจึงทำให้หลงมัวเมาไปตามอำนาจของกระแสกิเลสมีตัณหา เป็นต้น ซึ่งจะก่อให้เกิดการกระทำทางกายวาจา ที่เป็นทุจริตต่อมอันเป็นที่ตั้งของความเสื่อม

๓. ธรรมที่เป็นเหตุไม่ให้ประมาท

ควรตั้งความไม่ประมาทในที่ ๔ สถาน

- ๑) จงละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจริต และอย่าประมาทในการละกายทุจริต บำเพ็ญกายสุจิตนั้น
 ๒) จงละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจริต และอย่าประมาทในการละวจีทุจริต บำเพ็ญวจีสุจิตนั้น

^{๔๑} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๑๕.

^{๔๒} ดุราลัยเถียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๗/๑๐๗-๑๐๘.

^{๔๓} ดุราลัยเถียดใน ขุ.ชา.ติงสตี. (ไทย) ๒๗/๓๓/๕๘๙.

๓) จงละมโนทุจริต บำเพ็ญมโนสุจริต และอย่าประมาทในการละมโนทุจริต
 บำเพ็ญมโนสุจิตนั้น

๔) จงละมิจฉาปฏิญญา บำเพ็ญสัมมาปฏิญญา และอย่าประมาทในการละมิจฉาปฏิญญา
 บำเพ็ญสัมมาปฏิญญานั้น เมื่อไม่ประมาทย่อมไม่กลัวความตายที่จะมาถึงในวันข้างหน้า^{๔๔}

อีกนัยหนึ่ง พึงมีสติเครื่องรักษาใจในฐานะ ๔ ประการ คือ

- ๑) จิตของเราอย่ากำหนดในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความกำหนด
- ๒) จิตของเราอย่าขัดเคืองในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความขัดเคือง
- ๓) จิตของเราอย่าหลงในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความหลง
- ๔) จิตของเราอย่ามัวเมาในธรรมที่เป็นเหตุแห่งความมัวเมา ในกาลใด ใน
 กาลนั้น ย่อมไม่หวาดผวา ไม่หวั่นไหว ไม่สะทกสะท้าน ไม่ถึงความสะดุ้ง^{๔๕}

จากการศึกษาธรรมที่เป็นเหตุไม่ให้ประมาททำให้ทราบว่า ความประมาทนั้นมี
 ลักษณะตรงกันข้ามกับสติ คือเมื่อมีสติก็จะไม่ประมาท เมื่อประมาทก็จะมีสติ เพราะเหตุนี้พึง
 ตั้งอยู่ด้วยการไม่ประมาท โดยการตามประกอบกรรมสั่งสมสติไปในทุก ๆ ขณะจิต เพื่อให้รู้เท่าทัน
 กับอาการเปลี่ยนแปลงของสภาวะธรรมที่เกิดขึ้น โดยไม่ยึดถือว่าเป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา

อีกนัยหนึ่ง พระสารีบุตรเถระได้อธิบายลักษณะของความประมาทไว้ ดังมีข้อความปรากฏ
 ว่า “ความประมาท คือ ความปล่อยจิต หรือ การเพิ่มพูนความปล่อยจิต ไปในทุจริต ๓ หรือใน
 กามคุณ ๕”^{๔๖}

พระอรรถกถาจารย์อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความประมาทย่อม
 ไม่ให้เขาปรากฏได้ด้วยคุณทั้งหลายมีศีลเป็นต้น”^{๔๗}

สรุปแล้ว ความประมาท คือการปล่อยลงซึ่งสติ เมื่อประมาทแล้วจิตย่อมคล้อยตาม
 กระแสของกิเลส จึงไม่มีปัญญาที่จะมองเห็นโลกคือรูปนาม ตามความเป็นจริง สมดังพุทธพจน์ที่ว่า
 โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท

^{๔๔} ติรยาสะเอียตโน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๖/๑๓๙-๑๘๐.

^{๔๕} ติรยาสะเอียตโน อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๑๑๗/๑๓๘-๑๓๙.

^{๔๖} ติรยาสะเอียตโน ชุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๙.

^{๔๗} ชุ.จุ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๓๙.

๓.๒.๕ ความไม่สดใส

คำว่า ไม่สดใส มาจากคำภาษาบาลีว่า นปฺภาสติ เป็นคำกริยาอาขยาต แปลว่า ย่อมไม่สดใส

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายความไม่สดใสไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า ไม่สดใส คือ ไม่ส่องสว่าง ไม่แผดแสง ไม่รุ่งโรจน์ ไม่แจ่มชัด ไม่ปรากฏชัด^{๔๘}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมอีก ดังมีข้อความปรากฏว่า ไม่สดใส ได้แก่ ไม่แสดงตัว ไม่ส่องสว่าง ได้แก่ ไม่ทำความสว่างด้วยญาณ ไม่แผดแสง ได้แก่ ไม่แผดแสงด้วยญาณ ไม่รุ่งโรจน์ ได้แก่ ไม่ทำความรุ่งโรจน์ด้วยญาณ ไม่แจ่มชัด ได้แก่ ใคร ๆ รู้ไม่ได้ ไม่ปรากฏชัด ได้แก่ ไม่ชัดเจน^{๔๙}

เพราะเหตุนั้น อชิตมานพจึงมีความสงสัยว่า เพราะเหตุใดสัตว์โลก จึงไม่มีดวงตาคือปัญญาอันสดใสมองเห็นสัจธรรมตามความเป็นจริง

สรุป การที่โลกไม่สดใส คือ ไม่มีปัญญาที่ส่องมองเห็นสภาวะคือรูปนามตามความเป็นจริงตามกฎพระไตรลักษณ์ เพราะตกอยู่ในความตระหนี่ถี่เหนียว ถึงพร้อมด้วยความสงสัยและความประมาท จึงทำให้เกิดการเข้าใจผิดไปว่า เป็นสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เมื่อเข้าใจผิดแล้วก็จะเกิดความยึดมั่นหวงแหนกอดเอากองทุกซั้วทั้งตนเองก็ยังไม่รู้ว่าตนติดอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ได้แต่เพลิดเพลินหาความสุข เป็นผู้ตั้งอยู่ในความประมาท สุดท้ายชีวิตก็จบลงโดยไม่มีแก่นสารอะไรเลย สมดังพุทธภาษิตว่า “โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ ความสงสัย และความประมาท”

๓.๓ ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก

ในเรื่องตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลกมีข้อความปรากฏในอชิตมานพปัญหาว่า อชิตมานพพุลคามพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า “กิสสาภิเลปนํ พรุสํ” แปลว่า อะไรเป็นเครื่องฉาบทาโลกนั้นไว้^{๕๐} พระพุทธองค์ตรัสตอบว่า “ชุปปาภิเลปนํ พรุสมิ” แปลความว่า เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้^{๕๑}

^{๔๘} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑/๔๔.

^{๔๙} พุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/๓๙.

^{๕๐} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

^{๕๑} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

พุทธดำรัสสอนนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๓ บท คือ โลก ความอยาก เครื่องฉาบทา

๓.๓.๑ โลก

โลกในที่นี้หมายถึงสัตว์โลก^{๕๒} คือ หมู่สัตว์ที่จะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ กล่าวคือ หมู่สัตว์ผู้ยังไม่เข้าถึงพระนิพพานจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน ๓๑ ภูมิ คือ

๑. อบายภูมิ ๔ ได้แก่ นรก กำเนิดดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย

๒. รูปภูมิ ๒๓ ได้แก่ มนุสสภูมิ จาคุมมหาราชิกาภูมิ ดาวดึงสภูมิ ยามาภูมิ ดุสิตาภูมิ นิมมานรติภูมิ พรหมนิมิตตสวัตติภูมิ พรหมปาริสาชชาภูมิ พรหมบุโรหิตาภูมิ มหาพรหมภูมิ ปริตตภาภูมิ อัปปมาณาภาภูมิ อาภัสสราภูมิ ปริตตสุภาภูมิ อัปปมาณสุภาภูมิ สุภกิณหาภูมิ เวหฬผลาภูมิ อสัณญัตตภูมิ อวิหาภูมิ อตปปาภูมิ สุทิสสาภูมิ สุทิสสีภูมิ อภินิชาภูมิ

๓. อรูปภูมิ ๔ คือภูมิที่มีแต่นามไม่มีรูป ได้แก่ อากาสนัญจายตนภูมิ วิญญานัญจายตนภูมิ อากิญจัญญายตนภูมิ เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ^{๕๓}

๓.๓.๒ ความอยาก

คำว่า “ขุปฺปา” ในคาถาเป็นชื่อของตัณหา แปลว่า ธรรมชาติที่กระzip^{๕๔} คือธรรมชาติที่กระzipใจทำให้ทะยานอยากในอารมณ์ทั้งหลาย

๑. ความหมายของตัณหา

ตัณหา แปลว่า ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่ มาจากภาษาบาลีว่า ตณฺหา (ตส ปิปาสา + ณฺห + อา) มีรูปวิเคราะหว่า ยาย ตสนฺติ สา ตณฺหา ความอยากที่ทำให้กระหาย ชื่อว่าตัณหา (ลบ ส ที่สุดธาตุ, ลบสระหน้า)^{๕๕}

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายตัณหาไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ความอยาก ได้แก่ ความกำหนด ความยินดี ความเพติดเพลิน ความคล้อยตามอารมณ์”^{๕๖}

^{๕๒} พระธรรมบาลเถระ, *เนตติอรรถกถา*, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์, หน้า ๑๘๑.

^{๕๓} พระสัทธัมมโชติกะ, *ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริจเฉทที่ ๕ เล่ม ๑ วิมุตตสังคหะ ภูมิจตุกกะและปฏิสนธิจตุกกะ*, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสัทธัมมโชติกะจัดพิมพ์, พิมพ์ที่โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑-๓.

^{๕๔} พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐.

^{๕๕} พระโมคคัลลานเถระ, *คัมภีร์อภิธานวรรณนา*, แปลโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๘.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐-๕๑.

๒. ไวยากรณ์ของตัณหา

ตัณหานี้มีคำที่ใช้แทนกันได้ ดังต่อไปนี้

๑) ตณฺหา	ความอยาก
๒) ราโค	ความกำหนัด
๓) สาราโค	ความกำหนัดนัก
๔) อนฺนโย	ความคล้อยตามอารมณ์
๕) อนฺุโรธ	ความยินดี
๖) นนฺทิ	ความเพติดเพลิน
๗) นนฺทิราโค	ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพติดเพลิน
๘) จิตฺตสฺส สาราโค	ความกำหนัดนักแห่งจิต
๙) อิจฺฉา	ความอยาก
๑๐) มุจฺฉา	ความสยบ
๑๑) อหฺมฺโส	ความหมกมุ่น
๑๒) เคโธ	ความเหิน
๑๓) ปลิเคโธ	ความเหินกระหาย
๑๔) สงฺโค	ความข้องอยู่
๑๕) ปงฺโก	ความจมอยู่
๑๖) เอชา	ธรรมชาติที่ทำให้พลุกพล่าน
๑๗) มายา	ธรรมชาติที่หลอกลวง
๑๘) ชนิกา	ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิด
๑๙) สณฺชนนี	ธรรมชาติที่ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม
๒๐) สิปฺพินี	ธรรมชาติที่ร่อยรัด
๒๑) ชาลินี	ธรรมชาติที่มีข่าย
๒๒) ชปฺปา	ธรรมชาติที่กระชับ
๒๓) โลโภ อกฺขลฺมุลลํ	อกุศลมูลคือโลภะ ^{๕๗}

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๒/๒๘-๒๙, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐-๕๑.

จากการศึกษาไวยากรณ์ของตัณหา พบว่าตัณหาแม้จะมีไวยากรณ์คือศัพท์ที่ใช้แทนได้มากมายคำแต่เมื่อรวมความแล้วก็คือการที่จิตถูกโลภะครอบงำ เพราะองค์ธรรมของตัณหาคือ โลภเจตสิก

๓. ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของตัณหา คือ

- ๑) เหตุลक्षण มีการเป็นเหตุแห่งทุกข์ทั้งปวง เป็นลักษณะ
- ๒) อภินนทรรสา มีความยินดีพอใจในอารมณ์ ภูมิและภพ เป็นกิจ
- ๓) อดีตตภาวปัจจุภูฏานา ทำให้สหชาตธรรม คือบุคคลนั้นไม่อิ่ม ไม่พอใจในอารมณ์ ๖ เป็นผล

๔) เวทนาปฏฐานา มีเวทนา เป็นเหตุไกล^{๕๘}

จากการศึกษาลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของตัณหา ทำให้ทราบว่า ตัณหานั้นเกิดจากการที่ไม่มีสติไปกำหนดรับรู้ตอนที่เวทนาเกิด เช่น เมื่อไม่มีสติตอนสุขเวทนาเกิด กามตัณหา คือความพอใจยินดีก็จะเกิดในสุขเวทนานั้นทันที และเมื่อเสพตัณหาในอารมณ์มากขึ้นก็จะทำให้ทะยานอยากยิ่ง ๆ ขึ้นไปในอารมณ์ ๖ ซึ่งเป็นเหตุให้ก่อทุกข์โทษภัยต่าง ๆ ตามมา

อีกนัยหนึ่ง องค์ธรรมของตัณหาคือโลภเจตสิก ๆ มีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

- ๑) อารมมณคหลกฺขโณ มีการถือมั่นซึ่งอารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) อภิสงฺครโส มีการติดในอารมณ์ เป็นกิจ
- ๓) อปริจาคปัจจุภูฏาโน มีการไม่บริจาคน เป็นผล
- ๔) สโยชนิยธมเมสุ อสสาทสสนปฏฐาโน มีการดูด้วยความยินดีในสังโยชนธรรม เป็นเหตุไกล^{๕๙}

จากการศึกษาลักษณะเฉพาะตัวของโลภเจตสิก ทำให้ทราบว่า โลภเจตสิกมีลักษณะดังอารมณ์เข้ามา คือยึดสิ่งต่าง ๆ เข้ามาเป็นของตนไม่ยอมปล่อยไป ซึ่งอาการของโลภเจตสิกดังกล่าวนี้เกิดจากการไม่สำรวมอินทรีย์ ๖

อีกนัยหนึ่ง ตัณหา ได้ชื่อว่าเป็นทุกข์สมุทยสัง คือเหตุให้เกิดทุกข์ ซึ่งสภาวะของทุกข์สมุทยสัง มีสภาพดังนี้

^{๕๘} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จิตเกาะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๒.

^{๕๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖.

- ๑) อายุหนตุโธ มีสภาพ กระทำให้ทุกข์บังเกิด
- ๒) นิทานตุโธ มีสภาพ เป็นแดนเกิดแห่งทุกข์
- ๓) สโยคตุโธ มีสภาพ ประกอบไว้ซึ่งทุกข์ มิให้พ้นทุกข์ไป
- ๔) ปลีโพธตุโธ มีสภาพ ให้กังวลอยู่แต่ในกองทุกข์^{๖๐}

จากการศึกษาสภาพของทุกข์สมุทยสัง ทำให้ทราบว่า ตัณหานั้นเป็นจุจข่าย เป็นจุจเภาวัลย์ เป็นจุจยงเหนิยวที่ผูกมัดหมู่สัตว์ให้ติดอยู่ในกองทุกข์คือรูปและนามทั้งหลาย

๔. ประเภทของตัณหา

ตัณหา เมื่อจำแนกโดยอารมณ์ มี ๖ ประเภท คือ

- | | |
|-----------------|--|
| ๑) รูปตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในรูปารมณ |
| ๒) สัททตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในสัททารมณ |
| ๓) คันธตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในคันธารมณ |
| ๔) รสตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในรสารมณ |
| ๕) โผฏฐัพพตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในโผฏฐัพพารมณ |
| ๖) ฌมมตัณหา | คือ ความตติใจยินดีในธรรมารมณ ^{๖๑} |

อธิบาย เมื่อรูปารมณมากระทบกับจักขุปสาทแล้ว จักขุวิญญาณก็เกิดและในขณะเดียวกัน ผัสสะ เวทนา ก็เกิดขึ้นตามมาด้วย เรียกว่าการเห็น ถ้าไม่มีสติกำหนดรู้ก็จะเกิดเป็นรูปตัณหาขึ้นมา ในสัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โผฏฐัพพตัณหาที่มีลักษณะอย่างเดียวกันนี้

ส่วน ฌมมตัณหา นั้น หมายความว่า ในขณะที่ถึง โลกะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ เป็นต้นที่เป็นฝ่ายกุศล หรือนึกถึง ศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ฌาน อภิญญา เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายโลกีย-กุศลและกิริยา หรือนึกถึงการเห็นการได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การถูกต้อง การนอนหลับ ที่เป็นฝ่ายวิบาก หรือนึกถึง ปสาทรูป สุขุมรูป และบัญญัติต่าง ๆ เหล่านี้แล้ว มีความยินดีพอใจเกิดขึ้น เรียกว่า ฌมมตัณหา

อนึ่ง ในมัชฌิมปิณณาสกัอรธกถา ปราภวข้อความว่า ความยินดีตติใจในการเจริญสมณะ และวิปัสสนาก็เรียกว่า ฌมมตัณหา ได้เหมือนกัน ดังมีบาลีสาธกว่า ฌมมราเคน ฌมมนนุทียาติ ปททวยเหติ สมถวิปัสสนาสู ฌนทราโค วุตโต แปลว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกล่าวถึงความยินดีตติ

^{๖๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จิตเกาะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๗.

^{๖๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘.

ใจในการเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน โดยบท ๒ บท ว่า ธรรมราคะ ธรรมนันทิ ซึ่งหมายความว่า ฉันทราคะที่เกิดขึ้นในสมถภาวนา วิปัสสนาภาวนา ชื่อว่าธัมมตัณหา^{๖๒}

ตัณหาเมื่อจำแนกโดยอาการที่เป็นไป มี ๓ ประเภท คือ

๑) กามตัณหา คือ ความทะยานอยากในกาม หมายถึงราคะที่มีกามคุณ ๕ เป็นอารมณ์

๒) ภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในภพ หมายถึงราคะในรูปภพและอรูปรภพ ราคะอันสหระศด้วยสัสสตทิฏฐิ หรือความปรารถนาภพ

๓) วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากในวิภพ หมายถึงราคะที่สหระศด้วยอุจเฉททิฏฐิ คือความเห็นว่างชาตสุญญ^{๖๓} ตัณหา ๓ ประเภท มีอธิบายดังนี้

๑) กามตัณหา ได้แก่ความยินดีติดใจในอารมณ์ ๖ ที่เกี่ยวกับกามคุณทั้ง ๕ แต่ไม่ประกอบด้วยสัสสตทิฏฐิและอุจเฉททิฏฐิ ดังมีวจนัตถะว่า กาเมตติ กาโม กาโม จ โส ตณหา-จาติ กามตณหา แปลว่า สภาวใด ย่อมยินดีอยากได้ซึ่งอารมณ์ทั้ง ๖ ด้วย ติดอยู่ในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวนั้น ชื่อว่า กามตัณหา ได้แก่ โลภเจตสิก

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ตัณหาที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิฏฐิ โดยอาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หมายถึงผู้ที่มีความเห็นว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่ตนกำลังได้รับอยู่นี้ ตั้งอยู่เป็นนิจ ไม่เข้าใจว่ามีการเกิดดับ ดังมีวจนัตถะว่า ภวตติ ภโว ภโว จ โส ตณหา จาติ ภวตณหา แปลว่า สภาวธรรมใดย่อมเห็นว่า ตัวตนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ปรากฏมีอยู่เสมอไม่สูญหาย ฉะนั้น สภาวนั้น ชื่อว่า ภวะ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ

ภวตัณหานี้ เมื่อแสดงตามสุดต้นตมหารรรคอรรถกถาแล้ว มี ๕ อย่าง คือ

- (๑) มีความยินดีพอใจในกามภพ คือ การได้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา
- (๒) มีความยินดีพอใจในรูปภพ คือ การได้เกิดเป็นรูปพรหม
- (๓) มีความยินดีพอใจในอรุภพ คือ การได้เกิดเป็นอรุพรหม
- (๔) มีความยินดีพอใจในฉานสมาบัติ คือ การได้รูปฌานและอรุฌาน
- (๕) มีความยินดีพอใจในสัสสตทิฏฐิ คือ เห็นว่าสัตว์ทั้งหลายนี้มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สูญหาย ถึงจะตายก็ตายแต่ร่างกายเท่านั้นอย่างหนึ่ง หรือตัวตนที่มีอยู่ในร่างของ

^{๖๒} พระสังฆมิมโฆติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนูปปาตทีปนี**, หน้า ๗๔-๗๖.

^{๖๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๓, ที.ปา.อ. (ไทย) ๓/๒/-/๒๕๓.

มนุษย์ เมื่อมนุษย์ตายแล้วตัวตนนั่นก็ไปเกิดเป็นมนุษย์อีก ตัวตนนที่อยู่ในร่างกายของสัตว์ดิรัจฉานก็เช่นเดียวกัน เมื่อสัตว์นั้น ๆ ตายแล้ว ตัวตนั้นก็ไปเกิดเป็นสัตว์นั้น ๆ อีก ไม่เปลี่ยนแปลง

ในภพต้นหานี้มีบาลีอธิบายว่า ภเว ตณฺหา ภวตณฺหา ภวปตณฺหาเวเสน อุป-
ปนฺนสฺส สสฺสททิจฺจสทฺตสฺส รูปารูปภวราคะสฺส จ ฆานนิกนฺตียา เจตํ อธิวจฺนํ แปลว่า ความยินดี
พอใจในภพต่าง ๆ ชื่อว่า ภวตณฺหา คำว่า ภวตณฺหานี้ ได้แก่ ราคะที่เกิดขึ้นโดยความปรารถนา
กามภพ อย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดพร้อมกันกับสัสสตทิจฺจอย่างหนึ่ง ราคะที่เกิดขึ้นในรูปภพอย่างหนึ่ง
ราคะที่เกิดขึ้นในฌานสมาบัติอย่างหนึ่ง

๓) วิภวตณฺหา ได้แก่ ตณฺหาที่เกิดขึ้นพร้อมกันกับอุจฺเฉททิจฺจ โดยอาศัย
อารมณ์ ๖ หมายถึงผู้ที่มีความเห็นว่า ในอารมณ์ ๖ ซึ่งได้แก่สิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตทั้งหลายในโลกนี้
มีตัวตนอยู่ และตัวตนนี้ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป แล้วมีความยินดีติดใจในอารมณ์
นั้น หรือมีความเห็นว่าไม่ว่าใคร ๆ ทั้งสิ้น เมื่อตายแล้วก็สูญหายไปไม่เกิดอีก แล้วมีความติดใจยินดีใน
ความเห็นนั้น

ผู้ที่มีความเห็นในพระนิพพานว่า มีตัวตนแล้วปรารถนานิพพาน ความปรารถนา
พระนิพพานนี้ชื่อว่าวิภวตณฺหา ดังมีวจนัตถะว่า น ภวตฺติ วิภโว วิภโว จ โส ตณฺหา จาติ วิภวตณฺหา
วา วิภเว ตณฺหา วิภวตณฺหา แปลว่า สภาวะธรรมใดย่อมเห็นว่าตัวตนนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้นไม่สามารถ
ตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อมสูญหายไป ฉะนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า วิภวะ อีกอย่างหนึ่ง สภาวะธรรมใด มีความ
เห็นว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อตายแล้วย่อมสูญหายไป ไม่เกิดต่อไปอีก ฉะนั้น สภาวะนั้นชื่อว่า วิภวะ ได้แก่
อุจฺเฉททิจฺจ สภาวะธรรมใดย่อมเห็นว่า ตัวตนนที่อยู่ในอารมณ์ ๖ นั้น ไม่สามารถตั้งอยู่ได้ตลอด ย่อม
สูญหายไปด้วย และยินดีติดใจในอารมณ์นั้นด้วย ฉะนั้น สภาวะธรรมนั้นชื่อว่า วิภวตณฺหา หรือความ
ยินดีพอใจในอุจฺเฉททิจฺจ ชื่อว่า วิภวตณฺหา ได้แก่ โลภะที่เกิดพร้อมกันกับอุจฺเฉททิจฺจ^{๖๔}

๓.๓.๓ เครื่องฉาบทาโลก

เครื่องฉาบทาโลกมาจากภาษาบาลีว่า “อภิลปน” สำเร็จรูปมาจาก อภิ + ลิป ชาติใน
ความฉาบ + ยุ ปัจจัยในนามกิตก์ (พลติ อิ เป็น เอ, แปลง ยุ เป็น อน) แปลว่า เครื่องฉาบทาอย่างยิ่ง

เครื่องฉาบทา คือ เครื่องเกี่ยวข้อง เครื่องผูกพัน จึงทำให้สัตว์โลกนี้เศร้าหมอง หมอง
คล้ำ แปรเปื้อน คละเคล้า เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันไว้^{๖๕}

^{๖๔} พระสังฆมิมฺมโชติกะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาตทีปนี**, หน้า ๗๕-๗๘.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๔๔-๕๑.

ในเรื่องนี้มีข้อความปรากฏว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า “เรากล่าวว่า ความอยาก ได้แก่ ความกำหนัด ความยินดีความเพลิดเพลิน ความคล้อยตามอารมณ์ เป็นเครื่องฉาบทา จึงทำให้โลกเศร้าหมอง”^{๖๖}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก นั้นไว้จุดตั้งดักลึงเป็นเครื่องฉาบทาลิงฉะนั้น”^{๖๗}

พระมหากัจจายนเถระได้อธิบายไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ถามว่า ‘ตัณหานั้นย่อมฉาบทาอย่างไร’ ตอบว่า ‘ย่อมฉาบทาดังพระพุทธดำรัสว่า

‘ลฺหฺโธ อตฺถํ น ชานาติ ลฺหฺโธ ฌมฺมํ น ปสฺสตี
อนธตมํ ตทา โหติ ยํ โลโก สหเต นรํ.

แปลว่า คนกำหนดย่อมไม่รู้ผล คนกำหนดย่อมไม่รู้เหตุ ความมืดย่อมเกิดขึ้น ในขณะที่มีความกำหนดครอบงำชน’^{๖๘}

และท่านได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า ‘โลกย่อมถูกฉาบทาไว้ในตัณหานั้น เพราะตัณหากระทำการฉาบทาบุคคลผู้มากไปด้วยความยึดติดผูกพันว่า เจ้าจงยึดติดอย่างนี้’^{๖๙}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘เพราะตัณหากระทำการฉาบทาว่า เจ้าจงยึดติดอย่างนี้’ หมายความว่า ด้วยเหตุนี้ว่า ตัณหาดำรงอยู่ในปริยภูฐานกิเลส คือกิเลสเครื่องกัฏฐุมจติดอย่างนี้

คำว่า ‘โลกย่อมถูกฉาบทาไว้’ หมายความว่า เหมือนถูกฉาบทาไว้ด้วยยางเหนียว

คำว่า ‘ย่อมฉาบทา’ คือ ย่อมยังบุรุษให้ผูกพันในรูปารมณเป็นต้น เหมือนดั่งจับลึงฉาบทาลึงให้ติดไว้ในไม้และหินเป็นต้น”^{๗๐}

พระคันธสाराภิงค์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “ตัณหาที่ฉาบทาโลกนี้เป็นเหตุให้ผูกพันในรูปารมณ เป็นต้น คัมภีร์เนตติอรรถกถาเปรียบว่าเหมือนดั่งที่ใช้ดักลึง กล่าวคือนายพรานที่ต้องการดักลึงที่มากินธัญพืช จะทาดักลึงไว้ในขอนไม้หรือแผ่นหินเป็นต้น ลิงมาพบ

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๐-๕๑.

^{๖๗} พ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๓๙.

^{๖๘} พ.จ. (บาลี) ๒๕/๑๒๘/๒๖๓, พ.จ. (ไทย) ๒๕/๑๒๘/๔๒๗.

^{๖๙} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสाराภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๑.

^{๗๐} พระธรรมบาลเถระ, เนตติอรรถกถา, พระคันธสाराภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๘๕.

เข้าก็เอามือข้างหนึ่งไปจับ มือข้างนั้นถูกตักตูดติดไว้ มันเอามืออีกข้างหนึ่งดัน มือข้างนั้นก็ติดตัก ต่อมามันเอาขาทั้งสองและหน้าอกดัน ขาและหน้าอกก็ติดตัก รุ่งเช้านายพรานมาพบก็ฆ่ามันแล้ว นำกลับบ้านไป”^{๗๑}

สรุป ตัณหาเป็นเหตุให้สัตว์โลกมีความเพติดเพลนยินดี จึงต้องประสบทุกข์ต่าง ๆ มากมาย และสัตว์โลกเหล่านั้นก็ไม่ว่าด้วยว่าที่ตนต้องประสบทุกข์ ก็เพราะตัณหาเป็นต้นเหตุ จึงไม่อาจที่จะสามารถหลุดพ้นจากกองทุกข์ได้ สมดังพระพุทธดำรัสที่ว่า “เราเรียกความอยากว่าเป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้”

๓.๔ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก

ในเรื่องทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมาณวปัญหว่า อชิตมาณพุลถามว่า “ก็สุ ตสส มหพญ” แปลว่า อะไรเล่าเป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๒} พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “ทุกขมสส มหพญ” แปลว่า ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๓}

พุทธพจน์ ประโยคนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๓ บท คือ โลก ทุกข์ ความเป็นภัยใหญ่ ดังจะได้อธิบายเป็นลำดับต่อไป

๓.๔.๑ โลก

คำว่า โลก นั้นมีความหมายหลายอย่าง เช่นหมายถึงโลกระดับต่าง ๆ คืออบายโลก มนุษยโลก เทวโลก พรหมโลก อันหมายถึงโลกอันเป็นที่อาศัยของผู้เกิดในโลกนั้น ๆ ที่เกิดในอบายก็มี เป็นมนุษย์ก็มี เป็นเทพก็มี เป็นพรหมก็มี อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงชั้นโลก ธาตุโลก อายตนโลก คือ ชั้นธ อายตนะ อันรวมอยู่ที่สกลกายหรือที่กายใจนี้ทั้งสิ้นของแต่ละบุคคล อีกอย่างหนึ่ง แสดงคลุมถึงโอกาสโลก โลกคือพื้นพิภพ สังขารโลก โลกคือสังขาร คือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลายบนพื้นพิภพให้เป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ สรุปเข้าแล้ว ก็เป็นสังขารที่มีใจครองและเป็นสังขารที่ไม่มีใจครองอันเรียกว่า อุปาทินกสังขาร อนุปาทินกสังขาร ซึ่งรวมเป็นสังขารโลกกับสัตว์โลก

สัตว์โลก โลกคือหมู่สัตว์นี้ หมายคลุมถึงสัตว์บุคคลทุกประเภททุกชนิด ซึ่งยังมีใจประกอบด้วยอวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม คือผู้ที่ประกอบด้วยความติดข้องเกี่ยวพัน กล่าวคือ

^{๗๑} พระมหาภิกษุญาณเถระ, เนติปริภรณ์, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๑.

^{๗๒} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

^{๗๓} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

ยังมีใจประกอบด้วยกิเลสอันเป็นเหตุให้ติดข้องเกี่ยวพัน มีอวิชชาเป็นต้น เพราะฉะนั้นสัตว์โลกนี้จึงตั้งอยู่ที่จิตใจของแต่ละบุคคลนั่นเอง

อนึ่ง คำว่าโลกนั้นแปลว่าสิ่งที่ชำระ อธิบายหนึ่ง อาจแปลว่าสิ่งที่ปรากฏหรือสว่างแจ่มแจ้ง อันหมายความว่า ความชำระซึ่งเป็นลักษณะของโลกเป็นสิ่งที่ประกาศแจ่มแจ้งไม่ปกปิด ฉะนั้นจึงอาจพิจารณาเห็นได้ ถ้าหากว่าเป็นสิ่งที่ปกปิดซ่อนเร้นก็ไม่อาจที่จะพิจารณาเห็นได้ แต่ว่าลักษณะที่ชำระหลุดโรมนั้นไม่ปกปิดซ่อนเร้น เป็นสิ่งที่ปรากฏ โอกาสโลก คือพื้นพิภพ ก็เป็นสิ่งที่ชำระหลุดโรมนได้ สังขารโลก คือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลายก็เป็นสิ่งที่ชำระหลุดโรมนได้ แม้สัตว์โลก หมายถึงกิเลสเองก็เป็นสิ่งที่ชำระ หลุดโรมนได้เช่นเดียวกัน

เพราะเหตุนี้ สิ่งที่ชื่อว่าโลกนั้นจึงเป็นสิ่งที่ต้องชำระหลุดโรมน รวมเข้าในความหมายของสังขตลักษณะ คือลักษณะของสังขารคือสิ่งผสมปรุงแต่งทั้งหลาย ซึ่งมีแสดงไว้ว่า ความเกิดขึ้นปรากฏ ความเสื่อมสิ้นไปปรากฏ เมื่อตั้งอยู่ก็มีความเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่นไปปรากฏ ดังนั้น โลกย่อมมีลักษณะดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่ต้องเกิดต้องดับและเป็นสิ่งที่ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปแม้จะดำรงอยู่^{๗๔}

สรุป คำว่าโลกในที่นี้ก็คือ หมู่สัตว์ผู้อาศัย และภพภูมิเป็นที่อาศัย เมื่อย่อแล้วก็ได้แก่รูปกับนาม รูปนามเป็นสภาวะที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งขึ้น จึงต้องตกอยู่ในกฎของพระไตรลักษณ์ เหตุนี้โลกคือรูปนามจึงเป็นทุกข์ เพราะคงอยู่สภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไป

๓.๔.๒ ทุกข์

ทุกข์ แปลว่า ความทุกข์, ความลำบาก, ความไม่สบายกายไม่สบายใจ ซึ่งมาจากภาษาบาลีว่า ทุกฺข มีรูปวิเคราะหว่า

- ทุกฺกัรฺ ขมนเมตถาติ ทุกฺขํ สภาวะที่ทำให้ยากที่จะทน คือยากที่จะทนได้ (ทุ บท หน้า ขม ธาตุ ในความหมายว่าอดทน กวี ปัจจัย),
- กุจฺฉิตํ ขํ สุขฺขติ ทุกฺขํ ความสุขที่น่ารังเกียจ (กุจฺฉิต + ข ศัพท์, ลบ จฺฉิต, แปลง กุ เป็น ทุ, ซ้อน ก),
- ทฺวิธา จิตฺตํ ขนฺตีติ ทุกฺขํ สภาวะที่ขุดจิตเป็นสองอย่าง (ทฺวิ บทหน้า ขนฺ ธาตุ ในความหมายว่าขุด อ ปัจจัย, แปลง ทฺวิ เป็น ทุ, ซ้อน ก, ลบที่สุตธาตุ),

^{๗๔} สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (เจริญ สุวฑฺฒโน), โสฬสปัญฺหา, (กรุงเทพมหานคร: พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๔๘-๔๙.

- ทุกขยติติ ทุกข์ สภาวะที่ทำให้เป็นทุกข์ (ทุกข์ ธาตุในความหมายว่าเป็นทุกข์ อัจฉัย)^{๗๕}

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายทุกข์ไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านี้โดยย่อปรากฏตั้งแต่ต้น เมื่อธรรมทั้งหลายเหล่านั้นตั้งอยู่ไม่ได้ ความดับย่อปรากฏ วิชากอศัยกรรม กรรมกอศัยวิบาก รูปกอศัยนาม นามกอศัยรูป นามรูปไปตามธรรมชาติ ชราก็ติดตาม พยาธิก็ครอบงำ มรณะก็ห้ำหั่น ตั้งอยู่ในทุกข์ ไม่มีอะไรต้านทาน ไม่มีอะไรเป็นที่เร้น ไม่มีอะไรเป็นสรณะ ไม่มีอะไรเป็นที่พึ่ง นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่าทุกข์”^{๗๖}

๑. ไวยากรณ์ของคำว่าทุกข์

คำว่าทุกข์ตามที่ปรากฏในคัมภีร์อภิธานวรรณนามีคำที่ใช้แทนกันได้ ๖ ศัพท์ คือ

- ๑) ทุกข์ ความทุกข์ ความลำบาก ความยาก
- ๒) กสิริ ความทุกข์ ความลำบาก ความยาก
- ๓) กิจจํ ความทุกข์ ความลำบาก ความยาก
- ๔) นิโฆ ความทุกข์ ความลำบาก
- ๕) พยสนํ ความทุกข์ ความลำบาก ความยาก พินาศ เสื่อม
- ๖) อหํ ความทุกข์ ความลำบาก^{๗๗}

๒. ประเภทของความทุกข์

ทุกข์ ๑ ประเภท

ทุกข์ตา คือ ความเป็นทุกข์ในพระไตรลักษณ์ หรือความทุกข์อันเป็นความจริง อันประเสริฐในอริยสัจ หมายถึง ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัวไป ภาวะที่กดดันฝืน และขัดแย้งอยู่ในตัว เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพเป็นอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์มีความพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากอย่างแท้จริง หรือ

^{๗๕} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เลี้ยงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๒๒.

^{๗๖} ดุราลละเอียดยใน พ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๑-๕๒.

^{๗๗} พระมหาโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

ความพึงพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากเข้าไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน^{๗๘}, ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของทุกข์สี่ คือ

- (๑) ปิณฑโถ มีสภาพเปื่อยเน่าอยู่เป็นนิจ
- (๒) สงขตโถ มีสภาพต้องปรุงแต่งอยู่เสมอ
- (๓) สนตปาตโถ มีสภาพเร่าร้อนอยู่ไม่วาย
- (๔) วิปริณามตโถ มีสภาพไม่คงที่แปรปรวนอยู่เสมอ^{๗๙}

ทุกข์ ๒ ประเภท

พระมหากัจจายนเถระได้อธิบายทุกข์ ๒ ประเภทไว้ ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์เนตติปกรณ์ว่า “ทุกข์มี ๒ ประการ คือ ทุกข์ทางกาย และทุกข์ทางใจ มีอธิบายดังนี้

๑) กายิกทุกข์ คือ ทุกข์ทางกาย ดังจะสังเกตได้ว่า ทุกฺจฉิตฺตํ หุตฺวา กายิกสุขํ ฌณตฺติติ ทุกฺขํ วา ทุกฺขมนฺติ ทุกฺขํ ธรรมชาตฺติโดเป็นที่น่าเกลียด และทำลายความสุข ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่าทุกข์ หรือ สัตว์ทั้งหลายย่อมอดทนได้ยากต่อเวทนาใด ฉะนั้น เวทนานั้น ชื่อว่า ทุกข์, อีกนัยหนึ่ง ขมิตุ ทุกฺกรณฺตํ ทุกฺขํ เวทนาที่อดทนได้ยาก ฉะนั้น ชื่อว่าทุกข์ ได้แก่กายิกทุกข์เวทนา^{๘๐} ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของกายิกทุกข์ คือ

- (๑) กายปิณฑลักษณะ มีการเปื่อยเน่าร่างกาย เป็นลักษณะ
- (๒) ทุกฺขปฺปนฺณํ โทมนสฺสกรณฺรํ มีการทำให้โกรธเสียใจ กลุ้มใจแล้วเกิดขึ้นแก่ผู้มีปัญญาน้อย เป็นกิจ
- (๓) กายิกพารปฺจฺจุปฺปฺจฺจํ มีความอาพาธทางกาย เป็นผล
- (๔) กายปฺสาทปฺทฺจฺจํ มีกายปสาท เป็นเหตุใกล้^{๘๑}

๒) เจตสิกทุกข์ คือ ทุกข์ทางใจ ได้แก่ โทมนัส มีจะสังเกตว่า โทมนัสส ภาโว โทมนสฺส สภาพเป็นเหตุให้เป็นผู้มีใจคอไม่ดี ชื่อ โทมนัส ได้แก่ เจตสิกทุกข์ คือทุกข์ทางใจ

ความโทมนัส เมื่อเกิดขึ้นกับผู้ใดแล้ว ทำให้ผู้นั้นหงุดหงิด มีกิริยาอาการวิปริตทั้งกายและวาจา และความโทมนสนี้ย่อมเป็นเหตุให้กายิกทุกข์เกิดขึ้นแก่ตัวเองและผู้อื่นได้ เช่น

^{๗๘} พระพรหมคุณาภรณ์, พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๖๘.

^{๗๙} ขุนสรพกิจโกศล, ลักษณะกิจตู่แห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๗.

^{๘๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปบาทที่ปณี, หน้า ๑๓๗.

^{๘๑} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตู่แห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๖.

เมื่อโหม่นัสเกิดขึ้นแล้ว บางคนก็ตีกอกตัวบ้าง ทั้งผมบ้าง ทอดตัวลงกลิ้งเกลือกบ้าง บางคนก็ฆ่าตัวตายด้วยวิธีต่าง ๆ และบางคน ก็ทำร้ายผู้อื่นให้ได้รับความทุกข์กายหรือถึงแก่ชีวิต^{๘๒} ลักษณะพิเศษของโหม่นัส คือ

- | | |
|--------------------------|---------------------------------------|
| (๑) จิตตปีฬนลกฺขณ | มีการเบียดเบียนใจ เป็นลักษณะ |
| (๒) มโนวิฆาตนรสี | มีการทรมานใจ เป็นกิจ |
| (๓) มานสพยาธิปัจจุပ္ปฏาณ | มีความไม่สบายใจ เป็นผล |
| (๔) หทยวตฺถุပ္ปฏาณ | มีหทัยวตฺถุเป็นเหตุใกล้ ^{๘๓} |

ทุกข์ ๓ ประเภท

๑) ทุกขทุกข์ ทุกข์แท้ คือ ทุกขเวทนาอันเกิดจากความพยายามของตนบ้าง เช่น การอดน้ำ อดอาหาร นั่งนานเกินพอดี หรือเกิดจากความพยายามของผู้อื่นบ้าง เช่น การถูกผู้อื่นทำร้ายทางกาย หรือวาจา เป็นต้น ทุกขทุกข์นี้ไม่มีแก่รูปาวจรพรหม เพราะรูปพรหมไม่มีโรคภัยไข้เจ็บที่เบียดเบียนร่างกายให้เป็นทุกข์

๒) วิปริณามทุกข์ ทุกข์แปรปรวน คือ สุขเวทนาอันไม่ตั้งอยู่ตลอดเวลา แต่เกิดขึ้นแล้วดับไปตามเหตุปัจจัย วิปริณามทุกข์นี้ไม่มีแก่รูปาวจรพรหม เพราะรูปพรหมมีอายุยืนเนื่องจากเจริญอุเบกขาสมาบัติเป็นปกติ

๓) สังขารทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ทุกข์ที่เป็นสังขารทั้งหมดซึ่งจัดเป็นทุกข์ในอริยสัจ ๔ หมายถึงพระไตรลักษณ์อันได้แก่ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และมีตัวตน สังขารทุกข์นี้ไม่มีแก่พระอรหันต์ผู้ดับขั้นธด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ^{๘๔}

ทุกข์ ๔ ประเภท

- ๑) ทุกขเวทนา ได้แก่ ทุกข์ที่เจ็บปวดเกิดขึ้นเพราะร่างกายถูกมีดบาด เป็นต้น
- ๒) ทุกขสภาวะ ได้แก่ ทุกข์ประจำสังขาร เช่น ขาติ ขรา เป็นต้น
- ๓) ทุกขลักษณะ ได้แก่ ทุกข์ที่เห็นได้ชัด ๆ โดยไม่ต้องถามก็รู้ได้ เช่น นักโทษถูกพันธนาการจากการจองจำด้วยโซ่ตรวน หรือคนที่ถูกหอกถูกดาบ เลือดกำลังไหลออกมา เป็นต้น
- ๔) ทุกข์อริยสัจ ได้แก่ รูปนามเป็นทุกข์

^{๘๒} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจสมุปปาตทีปนี**, หน้า ๑๔๑.

^{๘๓} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะกิจทุกข์แห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๔๖.

^{๘๔} พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิมัง, หน้า ๑๐๒-๑๐๓.

ทุกข์ ๗ ประเภท คือ

- ๑) ทุกขทุกข์ ได้แก่ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ
- ๒) ปริณามทุกข์ ได้แก่ สุขเวทนาเป็นทุกข์ เพราะแปรปรวนไป
- ๓) สังขารทุกข์ ได้แก่ อุเบกขาเวทนา และสังขาร ที่เป็นไปในกามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ จัดเป็นทุกข์ เพราะมีความเกิดดับ และถูกเบียดเบียนอยู่เสมอ
- ๔) ปฏิจันนทุกข์ ทุกข์ปกปิด คือ ทุกข์อยู่ในภายใน เช่น ปวดหู ปวดฟัน และทุกข์ เพราะราคะ โทสะ โมหะ แผดเผา เป็นต้น ทุกข์เหล่านี้ต้องถามดูจึงจะรู้ เพราะไม่ปรากฏออกมาให้ผู้อื่นเห็นภายนอกได้
- ๕) อัปปฏิจันนทุกข์ ทุกข์ไม่ปกปิด ได้แก่ ความอาพาธ มีกรรมกรรม ๓๒ เป็นสมุฏฐาน ทุกข์อย่างนี้ไม่ต้องถามก็รู้ได้ว่า เป็นทุกข์ เพราะปรากฏแก่ตาผู้อื่นได้ชัดเจนดีอยู่แล้ว
- ๖) ปริยายทุกข์ ทุกข์โดยอ้อม ได้แก่ ทุกข์ทั้งหมด มีชาติ เป็นต้น
- ๗) นิปปริยายทุกข์ ทุกข์โดยตรง ได้แก่ ทุกข์กาย กับ ทุกข์ใจ^{๘๕}

ทุกข์ ๗ ประเภทอีกนัยหนึ่ง

- | | |
|--------------------------|---|
| ๑) คัพโภกกันตีกมูลกทุกข์ | ทุกข์มีการลงสู่ครรภ์เป็นมูล |
| ๒) คัพภปริหรมมูลกทุกข์ | ทุกข์มีการบริหารครรภ์เป็นมูล |
| ๓) คัพภวิปัตติมูลกทุกข์ | ทุกข์มีครรภ์วิบัติเป็นมูล |
| ๔) วิชายนมูลกทุกข์ | ทุกข์มีการคลอดเป็นมูล |
| ๕) พหิณิกขันตมูลกทุกข์ | ทุกข์มีการคลอดออกมาภายนอกเป็นมูล |
| ๖) อตฺตูปัฏกมมูลกทุกข์ | ทุกข์มีการพยายามของตนเป็นมูล |
| ๗) ปฐูปัฏกมมูลกทุกข์ | ทุกข์มีความพยายามของคนอื่นเป็นมูล ^{๘๖} |

ทุกข์ ๑๐ ประเภท คือ

- ๑) สภาวะทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร ได้แก่ ความเกิดความแก่และความตาย
- ๒) ปกิณณกทุกข์ ทุกข์จรมา ได้แก่ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส
- ๓) นิพัตถทุกข์ ทุกข์เนื่องนิตยคือ หนาว ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ

^{๘๕} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทฺธิ ป.ธ. ๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๐), หน้า ๖๘๔.

^{๘๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘๔.

- ๔) พยาธิทุกข์ ทุกข์คือความเจ็บปวด เพราะโรคเบียดเบียน
 ๕) สันตাপทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม เพราะราคะ โทสะ โมหะ
 ๖) วิปากทุกข์ ทุกข์ เพราะผลกรรมตามสนอง
 ๗) สหคตทุกข์ ทุกข์ไปกับกัน ได้แก่ โลกธรรม ทั้ง ๘ คือ มีลาภ เสื่อมลาภ
 มียศ เสื่อมยศ นินทา สรรเสริญ สุข ทุกข์
 ๘) อาหารปริเยณฐิทุกข์ ทุกข์ในการแสวงหาอาหาร
 ๙) วิวาทมูลทุกข์ ทุกข์มีการทะเลาะวิวาทกันเป็นมูล
 ๑๐) ทุกขขันธ โดยย่อ ได้แก่ อุปาทานขันธทั้ง ๕ เป็นทุกข์^{๘๗}

ทุกข์ ๑๒ ประเภท

- | | |
|---------------------|---|
| ๑) ชาติ | คือ ความเกิด เป็นทุกข์ |
| ๒) ชรา | คือ ความเสื่อมความแก่ชรา เป็นทุกข์ |
| ๓) มรณะ | คือ ความตาย เป็นทุกข์ |
| ๔) โศกะ | คือ ความโศกเศร้า เป็นทุกข์ |
| ๕) ปริเทวะ | คือ ความรำไรรำพัน เป็นทุกข์ |
| ๖) ทุกข์ | คือ ความไม่สบาย ความเจ็บป่วยทางกาย เป็นทุกข์ |
| ๗) โทมนัส | คือ ความเสียใจ เป็นทุกข์ |
| ๘) อุปายาส | คือ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์ |
| ๙) อับปิยสัมปโยค | คือ ความประสบสิ่งไม่ปรารถนา เป็นทุกข์ |
| ๑๐) ปิยวิปโยค | คือ ความพรากจากสิ่งที่รัก เป็นทุกข์ |
| ๑๑) อิจฉิตาลาภะ | คือ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้ เป็นทุกข์ |
| ๑๒) ปัญจอุปาทานขันธ | กล่าวโดยสรุป ความยึดมั่นขันธ ๕ เป็นตัวทุกข์ ^{๘๘} |

สรุปแล้วทุกข์ในที่นี้ก็คือ ทุกข์กาย ทุกข์ใจ และทุกข์ประจำสังขาร คือ ทุกข์ในพระไตร-
 ลักษณ์ ได้แก่ สภาวะที่คงทนอยู่สภาพเดิมไม่ได้ต้องเปลี่ยนแปลงไป เพราะเหตุนั้น ทั้งสิ่งมีชีวิตและ
 ไม่มีชีวิต ก็ตกอยู่ในสภาพที่เป็นทุกข์ทั้งนั้น กล่าวคือ มีความเกิดขึ้นปรากฏ เมื่อเกิดขึ้น ก็ตั้งอยู่ เมื่อ
 ตั้งอยู่ก็ต้องเปลี่ยนแปลง เมื่อเปลี่ยนแปลงก็ต้องแตกสลายไปในที่สุด

^{๘๗} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๖๘๔-
 ๖๘๕.

^{๘๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๗/๒๖๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔-๓๒๕.

๓.๔.๓ ความเป็นภัยใหญ่

ความเป็นภัยใหญ่มาจากภาษาบาลีว่า มหพภัย เป็นศัพท์สมาส แปลว่า ภัยใหญ่

ในเรื่องความเป็นภัยใหญ่นี้ พระสารีบุตรเถระได้อธิบายไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ภัยใหญ่ คือ เครื่องบีบคั้น สิ่งกระทบกระทั่ง อันตราย อุปสรรคของโลก”^{๘๙}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ในคัมภีร์เนตติอรรถกถา ดังมีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ‘ภัยะ’ คือ สิ่งที่น่ากลัว คำว่า มหพภัยะ คือ สิ่งที่น่ากลัวใหญ่หลวง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ‘ทุกขมสฺส มหพภัย’ ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น”^{๙๐}

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย เป็นต้น ชื่อว่าทุกข์ เพราะไม่มีที่ปกป้อง ไม่มีที่หลีกเร้น ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่อาศัย จึงจัดเป็นภัยใหญ่ของโลก”^{๙๑}

พระมหากัจจายนเถระได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “ความจริงเหล่าสัตว์ย่อมสะดุ้งกลัวทุกข์ ภัยที่เสมอด้วยทุกข์หาไม่มี ภัยที่ยิ่งกว่าย่อมไม่มีโดยแท้”^{๙๒}

สรุปแล้วทุกข์เป็นสภาวะที่ไม่น่ายินดี ไม่น่าปรารถนา เป็นสภาพที่แปรปรวน トラบใดที่ยังมีรูปนามอยู่ トラบนั้นก็ยังมิทุกข์อยู่รำไป เพราะเหตุนี้ ทุกข์จึงเป็นภัยใหญ่ของโลก บุคคลส่วนใหญ่มื่อประสบทุกข์ก็จะเศร้าโศกเสียใจ ส่วนบุคคลผู้มีปัญญา ก็จะกำหนดรู้ทุกข์ สวหาเหตุแห่งทุกข์ และดับเหตุแห่งทุกข์นั้น เพื่อเข้าถึงความไม่มีทุกข์ คือพระนิพพานได้

๓.๕ สติเป็นเครื่องกันกระแส

ในเรื่องสติเป็นเครื่องกันกระแสนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมานวปัญหาวา อชิตมานพทูลถามว่า “สวณฺติ สพฺพธิ โสตา โสตานํ ก็ นิวารณํ โสตานํ สํวรํ พฺรหฺมิ” แปลว่า กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกันกระแสทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย^{๙๓}

^{๘๙} ดูรายละเอียดใน พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๒.

^{๙๐} พระธรรมบาลเถระ, เนตติอรรถกถา, พระคันธสाराภังค์แปลและอธิบาย, หน้า ๑๘๕.

^{๙๑} ดูรายละเอียดใน พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒/๕๑-๕๒.

^{๙๒} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสाराภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๒.

^{๙๓} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “ยานิ โสทานิ โลกสมิ สติ เตสํ นิวารณํ โสทานํ สํวรํ พุริมิ” แปลว่า กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย^{๙๔}

พุทธดำรัสบทนี้ ประกอบด้วยยอรรณแห่งศัพท์ ๓ บท คือ กระแส สติ เครื่องกั้นและเครื่องป้องกัน ดังจะได้อธิบายเป็นลำดับไป

๓.๕.๑ กระแส

คำว่ากระแสนี้ พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “กระแส ได้แก่ กระแสตัณหา กระแสทิฏฐิ กระแสกิเลส กระแสทุจจริต และกระแสอวิชชา ย่อมไหลไปในอายตนะทั้งปวง คือ กระแสทั้งหลายมีต้นเหตุเป็นต้นจากตา ย่อมไหลไปในรูป กระแสทั้งหลายมีต้นเหตุเป็นต้นจากหู ย่อมไหลไปในเสียง เป็นต้น”^{๙๕}

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “กระแสนี้ย่อมไหลไปแก่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ผู้มากด้วยความละโมภ (โลภเจตสิก) ความพยายาบาท (โทสเจตสิก) และความประมาท (โมหเจตสิก) ตัณหาที่เป็นความยินดีในรูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่กระทบสัมผัส และอัมมารมณฺเฑ ย่อมไหลไปในอายตนะ ๖ ของบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่นอย่างนี้ สมดังพระดำรัสว่า ‘ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คำว่า ‘ย่อมไหลไป’ นี้เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖ ได้แก่ จักขุ ย่อมไหลไปในรูปอันชอบใจ ย่อมขัดเคืองในรูปอันไม่ชอบใจ เป็นต้น”^{๙๖}” สรุปรกระแสในที่นี้ คือกระแสแห่งกิเลสมีต้นเหตุเป็นต้นที่ไหลมาทางทวาร ๖ ของผู้ไม่สำรวมอินทริย

๓.๕.๒ สติ

สติ แปลว่า ความระลึกได้ มีรูปวิเคราะหว่า

สรติ จินตตติ สติ กิริยาที่ระลึกได้ (สร ธาตุในความหมายว่าคิด, ระลึก, ตี ปัจจัย, ลบ ร ที่สุดธาตุ), สรติ เอตยาติ สติ ธรรมชาติเป็นเหตุให้ระลึกได้ (สร+อ), ปมาทํ สรติ หีสติติ สติ ธรรมชาติผู้เบียดเบียนความประมาท (สร ธาตุในความหมายว่าเบียดเบียน อ ปัจจัย, ลบ ร ที่สุดธาตุ)^{๙๗}

^{๙๔} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๓/๕๓.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๕.

^{๙๗} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๖๕๕.

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายสติไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “สติ คือ ความระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลือนลอย ความไม่หลงลืม”^{๙๘}

๑. คำที่เป็นไวยากรณ์ของสติ มี ๒ คำ คือ

๑) สติ สติ ความรู้สึกตัว ความระลึกได้

๒) อนุสสติ สติ อนุสสติ ความระลึกถึง^{๙๙}

๒. ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของสติ

สติมีองค์ธรรม คือ สติเจตสิก ซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

๑) อปีลาปนลกขณา มีความระลึกได้ในอารมณ์เนื่อง ๆ คือ

มีความไม่ประมาท เป็นลักษณะ

๒) อสมโมหรสา มีการไม่หลงลืม เป็นกิจ

๓) อารกขปจจุปฏฐานะ มีการรักษาอารมณ์ เป็นผล

๔) อธิสญญาปฏฐานะ มีการจำได้แม่นยำเป็นเหตุใกล้^{๑๐๐}

อธิบายลักษณะกิจตถะของสติ

๑) อภีลาปนลกขณา สติมีความระลึกได้ในเนื่อง ๆ ในอารมณ์เป็นลักษณะ
อารมณ์นั้นมี ๓ อย่าง คือ

(๑) อารมณ์ปกติของมนุษย์ปุถุชนในโลก เช่น รูป เสียง กลิ่น รส
โผฏฐัพพะ เป็นต้น

(๒) อารมณ์ของนักปฏิบัติธรรมขั้นสมณะ เช่น อารมณ์พระกรรมฐาน
๔๐ มี กสิณ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ เป็นต้น

(๓) อารมณ์ของนักปฏิบัติธรรมขั้นวิปัสสนา ได้แก่ ขั้น ๕ आयตนะ
๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒

การระลึกเนื่อง ๆ ในอารมณ์ทั้ง ๓ ขั้นนี้ จัดเป็นลักษณะ คือ เครื่องหมายของสติ

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔-๕๕.

^{๙๙} พระมหาโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง,
หน้า ๒๑๒-๒๑๓.

^{๑๐๐} ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตถะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๐.

๒) อสมโมหรรสา สตินั้นมีความไม่หลงลืมเป็นหน้าที่ หมายความว่า คนที่ลืมบ่อย ๆ เพราะขาดสติ เช่น ลืมกุญแจบ้าน ลืมกระเป๋า ลืมปากกา ลืมเวลาที่นัดหมายกับใคร ๆ ไว้ ลืมปิดประตูบ้าน เป็นต้น เป็นเพราะขาดสติ เรียกกันว่าเผลอ แม้ผู้ที่เจริญสมถกรรมฐาน และ วิปัสสนากรรมฐาน ถ้าขาดสติแล้วอารมณ์ของกรรมฐาน จะไม่ปรากฏเลย ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อไม่เกิด ปัญญาก็ไม่เกิดเช่นเดียวกัน เพราะปัญญาเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยสมาธิเป็นบาทใกล้ชิด ถ้ามีสติแล้วได้ผลตรงกันข้ามกับที่กล่าวมานี้ เพราะฉะนั้น สติจึงมีหน้าที่สำคัญที่สุด คือ ทำให้ไม่หลงลืม

๓) อารกขปจฺจุปฺภูจฺจนา สตินั้นมีการรักษาอารมณ์เป็นผลปรากฏ วิสยาภิมุข- ภาวปจฺจุปฺภูจฺจนา และมีความมุ่งหน้าเฉพาะต่ออารมณ์เป็นผลปรากฏ หมายความว่า เมื่อมีสติแล้ว อารมณ์ขั้นต่ำ ๆ ของชาวโลกก็ยังปรากฏได้ เช่น รูป เสียง กลิ่น รส เป็นต้นอย่าง จะสังเกตได้ง่าย ๆ ในเวลาดูหนังสือ ขณะใดสติไม่มี ขณะนั้นใจก็ลอยออกไปคิดอย่างอื่นเสีย จะดูสัก ๒-๓ เทียวกี่จำไม่ได้ ทั้งนี้ก็เพราะใจไม่มีสติรักษาไว้ ถ้าขณะใดมีสติ ขณะนั้น ดูหนังสือ เพียงเทียวเดียวก็จำได้ดี อารมณ์ชั้นกลาง คือ อารมณ์ของสมณะก็ดี อารมณ์ชั้นสูง คือ อารมณ์ของวิปัสสนากัณฐิก ถ้ามีสติแล้ว สามารถจะควบคุมอารมณ์ รักษาอารมณ์ได้ดีมาก และได้ผลดีโดยรวดเร็ว ดังนั้น สติจึงมีผลปรากฏ เป็น ๒ ประการ คือ รักษาอารมณ์ไว้อย่างหนึ่ง มุ่งหน้าเฉพาะต่ออารมณ์อย่างหนึ่ง

๔) ธิรสญญาปทฺฐจฺจนา สตินั้นมีความจำได้มั่นคง จำได้แม่นยำ เป็นเหตุใกล้ซัด ที่จะให้สติเกิดขึ้น เช่น จำรูป จำเสียง จำกลิ่น จำรส จำโผฏฐัพพะ ได้แม่นยำ เป็นต้น แต่เมื่อว่าโดย ส่วนภาคปฏิบัติแล้ว เหตุใกล้ซัดที่จะให้สติเกิดขึ้นนั้น ได้แก่ สติปฏิฐานทั้ง ๔ คือ กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา อัมมานุปัสสนา^{๑๐๑}

๒. ประเภทแห่งสติ

สติมี ๓ ประเภท คือ

๑) สติขั้นต่ำ ได้แก่ สติของบุคคลธรรมดาสามัญ ซึ่งมีอยู่ด้วยกันทุก ๆ คน เช่น จะขับรถก็ต้องมีสติ จะเขียนหนังสือก็ต้องมีสติ จะอ่านหนังสือ จะลุก จะยืน จะเดิน จะนั่ง จะนอน จะกิน จะดื่ม จะพูด ก็ต้องมีสติด้วยกันทั้งนั้น ต่างกันแต่ว่าใครจะมีมากมีน้อยกว่ากันเท่านั้น ถ้าใครขาดสติก็ทำอะไรผิด ๆ พลาด ๆ ลืมโน่น ลืมนี้บ่อย ๆ

^{๑๐๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๗๘๑-๗๘๒.

๒) สติชั้นกลาง ได้แก่ สติของผู้บำเพ็ญมหากุศล เช่น ทำทาน รักษาศีล เรียนธรรม ฟังธรรม ปฏิบัติธรรม คือ เจริญสมถกรรมฐาน เป็นต้น

๓) สติชั้นสูง ได้แก่ สติของนักปฏิบัติธรรม ผู้เจริญวิปัสสนากรรมฐาน จนได้ บรรลุ มรรค ผล นิพพาน ตามแนวแห่งมหาสติปัฏฐาน ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงไว้^{๑๐๒}

๓. สติปัฏฐาน ๔

สติปัฏฐาน แปลว่า ที่ตั้งของสติ หมายความว่า บุคคลผู้ประสงค์จะฝึกจิต ให้เกิด ศีล สมาธิ ปัญญานั้น ต้องอาศัยสติเป็นหลักใหญ่และสำคัญที่สุด เพราะสติเป็นผู้คอยควบคุมกาย กับใจ หรือเรียกอีกนัยหนึ่งว่า สติคอยควบคุมรูปกับนามให้ดำเนินถูกทางที่เราต้องการ ดูบุคคล เลี้ยงเด็ก ๆ ที่กำลังซุกซน ต้องคอยดูและระมัดระวังอยู่เสมอ จะประมาทหรือเผลอไม่ได้ฉะนั้น

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสติปัฏฐานแก่ภิกษุทั้งหลาย ที่กัมมาสทัมมนิคม แคว้นกुरू ดังมีใจความโดยย่อว่า ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะ และปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุอายุธรรม เพื่อให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ

สติปัฏฐาน ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑) พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

๒) พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

๓) พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

๔) พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ

กำจัดอวิชชา และโทมนัสในโลกได้^{๑๐๓}

๔. สติปัฏฐานที่เหมาะสมกับจริต

ในสติปัฏฐาน ๔ นี้ ท่านวางจริตเพื่อให้เหมาะสมเกี่ยวกับอธยาศัยของผู้ปฏิบัติไว้ ๒ อย่าง คือ ตัณหาจริตกับทิณฐิจริต

๑) กายานุปัสสนา เหมาะแก่ผู้มีตัณหาจริตที่มีปัญญาน้อย (เนยยบุคคล)

๒) เวทนานุปัสสนา เหมาะแก่ผู้มีตัณหาจริตที่มีปัญญามาก (วิปจิตัญญ)

^{๑๐๒} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๗๘๒-๗๘๓.

^{๑๐๓} ดูใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๒-๓๔๐/๓๐๑-๔๐๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

๓) จิตตานุปัสสนา เหมาะแก่ผู้มีวิภูฏิจริตที่มีปัญญาน้อย (วิปจิตัญญ)

๔) ฌมมานุปัสสนา เหมาะแก่ผู้มีวิภูฏิจริตที่มีปัญญามาก (อุคฆฏิตัญญ)

บุคคลประเภทค้นหาจริต ไม่สามารถเจริญปัญญาโดยตรงได้ คือ ต้องเจริญสมณะ เพื่อให้มีสมาธิก่อน เมื่อจิตมีสมาธิแล้วก็จะทำให้เกิดวิปัสสนา^{๑๐๔}

๓.๕.๓ เครื่องกัน เครื่องป้องกัน

คำว่าเครื่องกัน ในภาษาบาลีใช้คำว่า นิวารณ (นิ + วร ธาตุในความห้าม + อา + ยุ แล้วแปลง ยุ เป็น อณ) เป็นศัพท์นามกิตก์แปลว่า การปิด การปิดบัง การปิดบังให้พ้นภัย การกีดกัน การป้องกัน การป้องกันให้พ้นภัย การพิทักษ์รักษา ความปิด การขัดขวาง การต่อต้าน

คำว่าป้องกัน ในภาษาบาลีใช้คำว่า สวร (ส + วร ธาตุในความปิดกัน + อ) แปลว่า การปิด การบัง การมุง การระวัง การป้องกัน การสงวน การเหนี่ยวรั้ง การสำรวม^{๑๐๕}

รวมความแล้ว คำว่า นิวารณ และ สวร แปลว่า การระวังป้องกัน

พระสารีบุตรเถระได้ขยายความเรื่องนี้ไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “อะไรเป็นเครื่องขวาง เครื่องกัน เครื่องป้องกัน รักษา คุ่มครองจิตจากกระแสกิเลสทั้งหลาย”^{๑๐๖}

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังมีข้อความปรากฏว่า “คำว่า ‘อะไรเป็นเครื่องกันกระแส’ เป็นการถามเพื่อกำจัดปริยฐานกิเลส กิเลสที่พุดขึ้นในจิต ข้อนี้เป็นถามความหมดจด (โวทาน)”

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมอีก ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘โวทาน’ คือ สมณะและวิปัสสนาที่ทำให้ชาวโลกหมดจด”^{๑๐๗}

พระฎีกาจารย์ อธิบายว่า “คำว่า ‘โวทาน’ นี้ หมายเอาความหมดจดโดยการข่มไว้ (วิกขัมภนวิสุทธิ)”^{๑๐๘}

^{๑๐๔} พระมหาอนุชน สาสนกิตติ (คำมี), “ศึกษาวิธีการเจริญอริยปัญญาชั้นในสุกสูตร”, **วิทยานิพนธ์-พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๕, หน้า ๑๙๙.

^{๑๐๕} พันตรี ป. หลงสมบุญ, **พจนานุกรมมคธ-ไทย**, (กรุงเทพมหานคร: จัดพิมพ์โดยสำนักเรียนวัดปากน้ำภาษีเจริญ, พิมพ์ที่ อาหารการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๔๐๐ และหน้า ๖๘๘.

^{๑๐๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓/๕๓.

^{๑๐๗} พระธรรมบาลเถระ, **เนตติอรรถกถา**, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๘๙.

^{๑๐๘} พระธรรมบาลเถระ, **เนตติฎีกา**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสาราภิวังศ์, (นครปฐม: หจก. ซีเอไอ เซ็นเตอร์, ๒๕๕๑), หน้า ๑๕๑.

พระคันธสราภิวังศ์ ได้อธิบายในเรื่องนี้เพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “กิเลสในชั้น ปริยภูฐานพึงละด้วยสมาธิที่ข่มนิรณเฑาะว์ อย่างไรก็ตาม คำว่า ‘โฆทานิ’ ความหมดจต หมายถึง การ ละกิเลสชั้นปริยภูฐาน เพราะสติเป็นธรรมเครื่องกั้นกระแส แต่ยังไม่อาจตัดกระแสกิเลสได้โดย สิ้นเชิง”^{๑๐๙}

ชื่อว่า “สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้”

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “สติ คือ ความระลึกถึง ความระลึกได้เฉพาะหน้า ความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม เป็นเครื่อง กั้น เครื่องขวาง กระแสตัณหาเป็นต้นเหล่านั้นได้”^{๑๑๐}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า สติอันประกอบด้วย วิปัสสนา แสวงหาทางดำเนิน แห่งกุศลธรรมและอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น”

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมอีก ดังปรากฏข้อความว่า “เมื่อสติที่เป็นไปใน กองรูปอันบุคคลเจริญ กระทำให้มากแล้ว จักชวย่อมไม่ชักมาในรูปอันชอบใจ ไม่ขัดเคืองในรูปอันไม่ ชอบใจ...หู...จมูก...ลิ้น...กาย...ใจย่อมไม่ชักมาในธัมมารมณ์อันชอบใจ ไม่ขัดเคืองในธัมมารมณ์อัน ไม่ชอบใจ เพราะได้สำรวมคัมภีรอนิหิริยไว้แล้ว”^{๑๑๑}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมอีก ดังปรากฏข้อความว่า สติที่ประกอบด้วย วิปัสสนากำหนดรู้ความเป็นไปของกุศลธรรมและอกุศลธรรมอยู่ เป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้น”^{๑๑๒}

กิเลสมี ๓ ชั้น คือ

๑) อนุสัยกิเลส กิเลสที่เป็นชั้นใน หรือชั้นละเอียด หมายถึง ชั้นที่นอนนิ่งอยู่ใน สันดานอย่างเงียบ ๆ จนกว่าจะมีอารมณ์มากระทบ จึงจะปรุงขึ้นเป็นกิเลสชั้นอื่นต่อไป อนุสัยกิเลส ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ ละได้ด้วยปัญญา

๒) ปริยภูฐาน กิเลสชั้นกลาง เป็นกิเลสที่เกิดขึ้นกลุ่มรุมจิต จนเกิดความรู้สึกที่รุนแรง ครอบงำอยู่ในใจ พลุ่่งพล่านอยู่ด้วยความอยาก หรือ พลุ่่งพล่านอยู่ด้วยความโกรธแค้นเกลียดชังหรือ

^{๑๐๙} พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสราภิวังศ์, หน้า ๑๐๖.

^{๑๑๐} ดูรายละเอียดใน พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔-๕๕.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, พระคันธสราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๘.

^{๑๑๒} พระธรรมบาลเถระ, **เนตติอรรถกถา**, แปลและอธิบายโดย พระคันธสราภิวังศ์, หน้า ๑๔๐.

พลุ่งพล่านอยู่ด้วยความโง่งมสับสน กระวนกระวายอยู่ในใจ เป็นกิเลสชั้นกลางเรียกชื่อว่า นิรวณมี ๕ อย่าง คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุกจะ วิจิกิจฉา ละได้ด้วยสติที่ทำให้เกิดสมาธิ

๓) วิตีกกมกิเลส กิเลสชั้นหยาบ คือกิเลสที่แสดงออกมาทางกาย ทางวาจาอันเป็นการกระทำด้วยเจตนา เช่น การล่วงละเมิดในทางกาม การฆ่าเขา เบียดเบียนเขา การพูดเท็จ ตลอดจนการดื่มน้ำเมา เป็นต้น ละได้ด้วยศีล

กิเลสชั้นละเอียด ทำให้สันดานเศร้าหมอง กิเลสชั้นกลาง ทำให้มนทวารเศร้าหมอง กิเลสชั้นหยาบ ทำให้จิวารและกายทวารเศร้าหมอง จะเห็นได้ว่าตัวที่เป็นกิเลสจริง ๆ ก็คือ อนุสัยกิเลส ส่วนกิเลสอีกสองอย่างนั้นเป็นเพียงกิริยาอาการของกิเลส^{๑๑๓}

สรุปสตินั้น ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความระวังรู้ตัวอยู่ในปัจจุบันอารมณ์ ไม่หลงลืมหรือเผลอไปในอารมณ์ที่เกิดขึ้น ทำให้กระแสแห่งกิเลสที่เกิดขึ้นนั้นไปต่อไม่ได้ เปรียบเหมือนกับนายทวารประตูผู้ฉลาดไม่ยอมให้คนร้ายเข้าไปในเมือง เพราะเหตุนั้น สติจึงเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้

๓.๖ ปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแส

ในเรื่องปัญญาเป็นเครื่องตัดกระแสนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมาณวปัญหาวา อชิต-มาณพทูลถามว่า “เกณ โสตา ปิถียเร” แปลว่า อะไรปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “ปญญาเยเต ปิถียเร” แปลว่าปัญญาปิดกั้น^{๑๑๔}กระแสเหล่านั้นได้^{๑๑๕}

พุทธดำรัสสนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๓ บท คือ กระแส ปัญญา ปิดกั้น คำว่า กระแสได้อธิบายไว้แล้วในข้อ สติเป็นเครื่องกั้นกระแส ลำดับต่อไปจะได้อธิบาย คำว่า ปัญญา และการปิดกั้นต่อไป

๓.๖.๑ ปัญญา

ปัญญา แปลว่า ญาณ, ปัญญา, ความรู้, ความเข้าใจ มาจากคำภาษาบาลีว่า ปญญา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญญาเยเต เอตยาติ ปญญา ธรรมชาติเป็นเครื่องรู้ (ป บทหน้า ฌา ธาตุในความหมาย

^{๑๑๓} นางราตรี ศรีเวียง, “ศึกษาเรื่องกิเลสและวิธีปฏิบัติเพื่อขจัดกิเลสในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕, หน้า ๖๑.

^{๑๑๔} ปิดกั้นในที่นี้ หมายถึง ตัด พุ.จุ. (ไทย) ๓๐/๓/๕๔.

^{๑๑๕} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑-๔๐๔๒/๕๓๑-๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๑-๑๐๔๒/๗๔๖.

ว่ารู้ กุวิ ปัจจย, ซ้อน ญ) อิกวิเคราะห์หนึ่งว่า ปการโต ชานนา ปญญา การรู้โดยทั่วถึง (ป+ณา, ซ้อน ญ)^{๑๑๖}

๑. ไวยากรณ์ของปัญญา

คำที่ใช้แทนปัญญาได้มี ๑๔ บท ดังนี้

(๑) ธี (๒) ปญญา (๓) พุทธิ (๔) เมธา (๕) มติ (๖) มุตติ (๗) ภูริ, ภูรี (๘) มนตา (๙) ปญญาณ (๑๐) ญาณ (๑๑) วิชชา (๑๒) โยนิ (๑๓) ปฏิภาณ, ปฏิภาณ (๑๔) อโมห^{๑๑๗}

ศัพท์เหล่านี้ มีความหมายว่า ญาณ ปัญญา ความรู้ ความเข้าใจ ทั้งหมดซึ่งเป็นคำที่สามารถใช้แทนคำว่าปัญญาได้

๒. ศัพท์ที่เป็นประเภทของปัญญา มีดังนี้

๑) วิปัสสนา วิปัสสนา, ปัญญา, ปัญญารู้แจ้ง
 ๒) สัมมาทิฏฐิ สัมมาทิฏฐิ, ปัญญา, ความเห็นถูก
 ๓) วิมัสสา วิมัสสา, ปัญญา, ปัญญาพิจารณา, การทดลอง
 ๔) วิจจนา ปัญญา, วิจจนาญาณ, ปัญญาพิจารณา,
 ๕) สมปชฌณ สติปัญฐาน, ปัญญา, สัมปชฌณ, ปัญญารู้ประโยชน์ และ
 มิใช่ประโยชน์ เป็นต้น

๖) เนปกุก สติปัญฐาน, ปัญญา, ปัญญาบ่มกุศลธรรมให้สุก^{๑๑๘}

๓. ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของปัญญา

ปัญญานั้นมีองค์ธรรม คือ ปัญญาเจตสิก ซึ่งมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ดังนี้

๑) ธมมสภาวะปฏิเวธลกขณ มีการรู้แจ้งซึ่งสภาวะธรรม เป็นลักษณะ
 ๒) โมหนธการวิทุธสนรสา มีการกำจัดความมืด เป็นกิจ
 ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานา มีความไม่หลง เป็นผล
 ๔) สสมาธิปฏฐานา มีสมาธิ เป็นเหตุใกล้

^{๑๑๖} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), **ศัพท์วิเคราะห์**, หน้า ๓๘๒.

^{๑๑๗} พระมหาโมคคัลลานเถระ, **อภิธานวรรณนา**, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

^{๑๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

อีกอย่างหนึ่ง

- | | |
|-----------------------|--|
| ๑) ยถาภูตปฏิเวธลกขณา | มีการรู้แจ้งตามความเป็นจริง เป็นลักษณะ |
| ๒) วิสโยภาสนรสา | มีการทำอารมณ์ให้แจ่มแจ้ง เป็นกิจ |
| ๓) อสมโมหปจจุปฏฐานะนา | มีการไม่หลงไปในอารมณ์ เป็นอาการ |

ปรากฏ

๔) โยนิโสมนสิการปทภูฐานา (วา) อินทริยปริปากตาปทภูฐานา (วา) กิเลส-
ทวารปทภูฐานา (วา) ตีเหตุกปฏิสนธิกตาปทภูฐานา

มีความใส่ใจเป็นอันดีในอารมณ์ เป็นเหตุ
ใกล้ (หรือ) มีวินัยที่บริบูรณ์ด้วยปัญญา เป็นเหตุใกล้ (หรือ) มีความห่างจากกิเลส เป็นเหตุใกล้ (หรือ)
มีปฏิสนธิจิตเป็นไตรเหตุ เป็นเหตุใกล้^{๑๑๙}

จากการศึกษาลักษณะพิเศษ ๔ ประการของปัญญา พอสรุปได้ว่า ปัญญา มีการรู้
สภาวะธรรมเป็นลักษณะ มีหน้าที่กำจัดความมืดคือโมหะที่ปกปิดสภาวะธรรม มีความหายหลงเป็นผล
ที่ปรากฏชัดเจน (ปัจจุปัญฐาน) มีสมาธิเป็นพื้นฐาน (ปทัฏฐาน) ปัญญาตามลักษณะดังกล่าวนี้ ได้แก่
วิปัสสนาปัญญา

๔. ลำดับขั้นของปัญญา

ปัญญามี ๓ ขั้น คือ (๑) ปัญญาขั้นต้น สุตมยปัญญา (๒) ปัญญาขั้นกลาง จินตามย-
ปัญญา (๓) ปัญญาขั้นสูงสุด ภาวนามยปัญญา

๑) สุตมยปัญญา ปัญญาที่ได้จากการฟังจากการเรียน การอ่านหนังสือต่าง
ๆ ทั้งทางโลกและทางธรรม

๒) จินตามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการคิด

๓) ภาวนามยปัญญา ปัญญาเกิดจากการเจริญกรรมฐาน ปัญญาที่รู้แจ้งแทง
ตลอดสภาวะธรรมตามความเป็นจริงนี้ ได้แก่ ปัญญาอันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น^{๑๒๐}

๕. ขั้นตอนของการเจริญปัญญา

๑) ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาต้องเรียนรู้ “ภูมิ” ของปัญญาก่อน หรือที่เรียกว่า
“วิปัสสนาภูมิ” วิปัสสนาภูมิมี ๖ ประเภท ได้แก่ ชั้นธ ๕, อายุตนะ ๑๒, ธาตุ ๑๘, อินทริย์ ๒๒,

^{๑๑๙} ชุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะที่จุดกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๒๖.

^{๑๒๐} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิทธิ ป.ธ. ๙), *คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๕-๖.

อริยสัจ ๔, ปฏิจจนุปบาท ๑๒ ตามลำดับ หรืออย่างใดอย่างหนึ่ง จนมีความรู้ความเข้าใจใน “ภูมิ” ประเภทต่าง ๆ จึงจะสามารถลงมือปฏิบัติได้

๒) ต้องเจริญวิปัสสนา “มูล” คือ รากฐานของวิปัสสนา ได้แก่ สีลวิสุทธิ และ จิตตวิสุทธิ, สีลวิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์แห่งศีล (ศีล) จิตตวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์แห่งจิต (ขณิกสมาธิ)

๓) ปฏิบัติวิปัสสนาตาม “วิสุทธิ ๕” อันเป็น “สรีระ” ของปัญญา คือ กำหนดรูปนามที่ได้เรียนรู้มา จนเข้าถึงวิปัสสนาทั้ง ๕ คือ

(๑) ทิฐิวินิวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็นรูปนาม

(๒) กังขาวิตรณวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ของญาณที่ข้ามพ้นความสงสัย คือ ข้ามพ้นความสงสัยในรูปนาม และรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม

(๓) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณว่าเป็นมคคปฏิปทา (ทางที่จะไปหรือปฏิบัติต่อไป) และไม่ใช่มรรคปฏิปทา คือ รู้ทางถูกก็ปฏิบัติต่อไป ละทางผิด คือ ไม่ยึดติดใน “วิปัสสนูปกิเลส” แล้วกำหนดรูปนามจนเจริญขึ้นต่อไป

(๔) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งของญาณอันเป็นเครื่องดำเนินไปสู่มรรคปฏิปทาโดยส่วนเดียว คือ มีปัญญาเห็นรูปนาม เกิดดับ, เห็นรูปนามเป็นภัยที่น่ากลัว, เห็นโทษของรูปนาม, เกิดความเบื่อหน่ายในรูปนาม, อยากหนีให้พ้นจากรูปนาม, พิจารณาไตรลักษณ์ของรูปนามอย่างกว้างขวาง, หาทางแล้ววางเฉยต่อรูปนาม, และถึงพร้อมด้วยกำลังเพื่อให้มรรคญาณเกิด

(๕) ญาณทัสสนวิสุทธิ ได้แก่ ความบริสุทธิ์ในการเห็นแจ้งโดยส่วนเดียวของญาณปัญญาที่ทำลายโคตรของปุถุชน แล้วเข้าสู่โคตรของพระอริยเจ้าต่อไป^{๑๒๑}

ในการเจริญปัญญานั้นต้องอาศัยโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาโดยอุบายที่แยบคาย ซึ่งเป็นธรรมที่ทำหน้าที่คอยปรับอินทรีย์บ้าง คอยเปลี่ยนกิเลสให้เป็นกุศลบ้าง คอยปลุกกระตุ้นปัญญาในระดับต่าง ๆ บ้าง รวมทั้งคอยปล่อยวางในกรณีปัญญาเองสามารถทำงานได้แล้ว โดยอัตโนมัติบ้าง อาจกล่าวได้ว่าโยนิโสมนสิการเป็นหลักธรรมที่สำคัญที่สุดที่จะชี้วัดความเจริญก้าวหน้าแห่งปัญญา เพราะโยนิโสเป็นเหตุใกล้ให้เกิดปัญญา^{๑๒๒}

^{๑๒๑} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ธ. ๙), **คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน**, หน้า ๙๐.

^{๑๒๒} พระมหาพรหมมุนี ชุตินฺธโร (ร่มไผ่รงาม), “การศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๔๐.

๖. อานิสงส์ของปัญญา

ปัญญานั้น เมื่อกล่าวโดยพิสดารมีอานิสงส์มาก จนไม่สามารถจะนับได้ แต่เมื่อกล่าวโดยย่อแล้ว ปัญญานั้น มีอานิสงส์อยู่เพียง ๖ ประการ คือ

- ๑) ให้ได้มนุษย์สมบัติ
- ๒) ให้ได้สวรรค์สมบัติ
- ๓) กำจัดกิเลสต่าง ๆ มีสักกายทิฏฐิ เป็นต้น
- ๔) เสวยรสแห่งอริยมผล เป็นต้น
- ๕) สามารถเข้านิโรธสมาบัติได้
- ๖) สำเร็จความเป็นอาहुไนบุคคล คือ เป็นผู้ควรของค่านับ เป็นผู้ควรของต้อนรับ เป็นผู้ควรของทำบุญ เป็นผู้ควรทำอัญชลี และเป็นนาบุญของโลก^{๑๒๓}

๓.๖.๒ เครื่องตัด

คำว่า “ตัด” มาจากภาษาบาลีว่า ปิถิยุเร เป็นกริยาอาขยาต แปลว่า อันอะไรย่อมตัด อันอะไรย่อมปิดกัน เพราะเหตุนี้ อชิตมาณพจึงทูลถามว่า อะไรย่อมตัดกระแสกิเลสทั้งหลายมีตัณหาเป็นต้นได้

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “กระแสทั้งหลาย ถูกอะไรปิดกัน คือ ถูกอะไรตัดขาด จึงไม่ไหลไป ไม่ชันไป ไม่หลังไหล ไม่เป็นไป”^{๑๒๔}

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘ย่อมถูกตัดขาดด้วยอะไร?’ ถ้ามการกำจัดอนุสัยกิเลส (กิเลสนอนเนื่อง) ข้อนี้เป็นการถามความหลุดพ้น (วูฏฐาน)”^{๑๒๕}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘วูฏฐาน’ คือ อริยมรรคที่ทำให้ชาวโลกพ้นไปจากกิเลสโดยความเป็นอารมณ์ และการดำเนินไป”^{๑๒๖}

พระคันธสาราภิงค์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า “กิเลสมี ๓ ชั้นตามระยะเวลาที่เกิดขึ้น คือ

^{๑๒๓} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ ป.ช. ๙), *คำบรรยายวิปัสสนากรรมฐาน*, หน้า ๙๑.

^{๑๒๔} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๓/๕๔.

^{๑๒๕} พระมหากัจจายนเถระ, *เนตติปกรณ์*, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๖.

^{๑๒๖} พระธรรมบาลเถระ, *เนตติอรรถกถา*, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๘๙.

๑) อนุสัยกิเลส กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในจิต คือกิเลสที่ยังละไม่ได้ด้วยอริยมรรคเหมือนเด็กแรกเกิดที่ยังไม่มีความต้องการทางเพศ กิเลสคือราคะในระยะเป็นเด็กนั้นจัดเป็นอนุสัยกิเลส พึงละได้ด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทวิสุทธิ)

๒) ปริยฐานกิเลส กิเลสที่พัวพันในใจเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล เช่น กิเลสที่เกิดขึ้นแก่คนที่เจริญวัยแล้วได้รับบุปารมณเป็นต้นที่ตนชอบใจ จึงเกิดราคะขึ้น ละได้ด้วยสมาธิที่ข่มนิวรณ์ไว้

๓) วิติกมกิเลส กิเลสที่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา ละได้ด้วยศีลที่สำรวมกายและวาจา ด้วยเหตุนี้ วิภูฐาน (ความหลุดพ้น) ในที่นี้ จึงหมายถึงการกำจัดอนุสัยกิเลส”^{๑๒๗}

ชื่อว่า “ปัญญาตัดกระแสเหล่านั้นได้”

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “กระแสเหล่านั้น อันปัญญาของผู้รู้ ผู้เห็นอยู่ว่า ‘สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาเป็นต้น’ ย่อมปิดกันได้ คือ ตัดขาดไป จึงไม่ไหลไป ไม่ชานไป ไม่หลังไหล ไม่เป็นไป”^{๑๒๘}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า “กระแสเหล่านี้ อันมรรคปัญญาที่สำเร็จด้วยการแทงตลอดความเป็นของไม่เที่ยงในรูปเป็นต้นเป็นอาทิ ปิดกันได้โดยประการทั้งปวง”^{๑๒๙}

สรุปแล้ว ปัญญาคือผลจากการเจริญสติจนสามารถเห็นสภาวธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงคือเห็นรูปนามปรากฏเป็นพระไตรลักษณ์ จนปัญญาพัฒนาเป็นมรรคญาณ จึงจะสามารถตัดคือประหารกิเลสทั้งหลายเป็นสมุจเฉทปหานได้

๓.๗ นิพพานเป็นสภาวะที่ดับไปแห่ง สติ ปัญญา และนามรูป

ในเรื่องนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมาณวปัญหว่า อชิตมาณพทูลถามว่า “ปัญญา เจวสติ จาปี นามรูปญจ มาริส เอตมเม ปฏฺฐโง ปพฺรุมิ กตฺเถตํ อฺปฺรชฺฌติ” แปลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้นิรทุกข์ ปัญญา สติ นามและรูปนี้ ดับที่ไหนข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้วขอพระองค์โปรดตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด^{๑๓๐}

^{๑๒๗} ดูรายละเอียดใน พระมหาทักษิณเถระ, เนติปริภรณ์, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๐๖-๑๐๗.

^{๑๒๘} ดูรายละเอียดใน พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๕-๕๗.

^{๑๒๙} พ.ญ.อ. (ไทย) ๖/-/-๕๑.

^{๑๓๐} พ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๓/๕๓๒, พ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖-๗๔๗.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า “ยเมตํ ปญฺหํ อปุจฺฉิ อชิตํ ตํ วทามิ เต ยตถ นามญจ รูปญจ อเสสํ อปุชฺฌติ วิญญาณสฺส นิโรธเณ เอตเถตํ อปุชฺฌติ” แปลว่า อชิตะ เธอได้ถามปัญหานี้ในใด เราจะกล่าวแก้ปัญหานั้นแก่เธอ นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในทีเดียว นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ^{๑๓๑}

พุทธดำรัสสนี้ ประกอบด้วยอรรถแห่งศัพท์ ๔ บท คือ นาม รูป วิญญาน ความดับไม่มีส่วนเหลือ ซึ่งจะได้อธิบายขยายความเป็นลำดับต่อไป

๓.๗.๑ นาม

นาม แปลว่า ความน้อมไป, ความน้อมไปในอารมณ์ทั้ง ๖, เป็นชื่อของสิ่งที่มีใช้รูป คือ จิต และเจตสิก เรียกว่านามธรรมหรือรูปธรรม ซึ่งเป็นคู่กับรูปธรรม^{๑๓๒} มีรูปวิเคราะห์ว่า อารมมณ นมิตติ นามํ แปลว่า ธรรมชาติใดน้อมไปในอารมณ์ เหตุนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า นาม ได้แก่ จิต ๘๙ หรือ ๑๒๑ เจตสิก ๕๒ นิพพาน ๑ สรุปลนามในพระสูตรนี้หมายถึง จิตและเจตสิก ไม่รวมนิพพาน

ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของนาม นามได้แก่จิต และเจตสิก, จิตมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวดังนี้

- ๑) วิชานนลกขณํ มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) ปุพฺพกมรสํ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ
- ๓) สนฺธานปจฺจุปฺปญฺจํ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องไม่ขาดสายเป็นผล หรือเป็น

อาการปรากฏ

- ๔) นามรูปปทฺถุจฺจํ มีนามรูป เป็นเหตุใกล้ให้เกิด^{๑๓๓}

เจตสิกมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวดังนี้

- ๑) จิตฺตนิสฺสิตลกขณํ อาศัยจิตเกิดขึ้น เป็นลักษณะ
- ๒) อวิโยคุปปาทนรสํ มีการเกิดร่วมกับจิต เป็นกิจ
- ๓) เอกาลมฺพณปจฺจุปฺปญฺจํ มีการรับอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต เป็นผล
- ๔) จิตฺตูปปาตปทฺถุจฺจํ มีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุใกล้^{๑๓๔}

^{๑๓๑} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๔/๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๔/๗๔๗.

^{๑๓๒} พันตรี ป. หลง สมบุญ, พจนานุกรมมคธ-ไทย, หน้า ๓๘๒.

^{๑๓๓} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตักแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๖.

^{๑๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

๓.๗.๒ รูป

รูป หมายถึงรูปธรรม ซึ่งมาจากศัพท์ภาษาบาลีว่า รูป (รูป ธาตุในความประกาศ + อ) มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปยติ ปกาเสติ อตตโน สภาวนติ รูปิ รูปที่ประกาศสภาพของตน ชื่อว่ารูปะ, รูปยติ วิการิ อาปชยติติ รูปิ สภาพที่ถึงความเปลี่ยนแปลงไปชื่อว่ารูปะ (รูป ธาตุในความเสื่อม + อ, ที่หะ อ เป็น อุ) อีกวิเคราะห์หนึ่ง สัตถุนหาทิวโรธิปัจเจยติ รูปปตติติ รูปิ ธรรมชาติโดยอมสลายไป เพราะปัจจัยที่เป็นปฏิปักษ์ มีความเย็นความร้อนเป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้นชื่อว่ารูป ได้แก่ รูป ๒๘^{๑๓๕}

ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของรูป

- | | |
|---------------------|--------------------------------------|
| ๑) รูปปนลกขณิ | มีการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ |
| ๒) วิกิณณรสี | มีการแยกออกจากกันกับจิตได้ เป็นกิจ |
| ๓) อพยากตปัจจุภูจัน | มีความเป็นอพยากตธรรม เป็นผล |
| ๔) วิญญานปทภูจัน | มีวิญญาน เป็นเหตุใกล้ ^{๑๓๖} |

๓.๗.๓ วิญญาน

วิญญาน แปลว่า จิต, ใจ มาจากภาษาบาลีว่า วิญญาน (วิ + ญา ธาตุในความรู้ + ยุ) มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชาณาตติ วิญญานิ สภาพที่รู้ชัด ชื่อว่าวิญญาน (ซ้อน ณ, อาเทศ ยุ เป็น อน, น เป็น ณ, ลบ อ)^{๑๓๗} อีกนัยหนึ่ง วิชาณนติ เอเตนาติ วิญญานิ บุคคลทั้งหลายย่อมรู้อารมณ์เป็นพิเศษ โดยธรรมชาตินั้น ฉะนั้น ธรรมชาติที่เป็นเหตุให้บุคคลทั้งหลายได้รู้อารมณ์เป็นพิเศษนั้นจึงชื่อว่า วิญญาน องค์ธรรมของวิญญานเมื่อว่าโดยอภิธรรมภาชนิยน์ ได้แก่ จิต ๘๙ เมื่อว่าโดยสุดตันต-ภาชนิยน์ ได้แก่ โลกียวิปากจิต ๓๒^{๑๓๘} ในที่นี้วิญญานได้แก่จิตทั้งหมด ๘๙ ดวง

ลักษณะพิเศษเฉพาะตัวของวิญญาน คือ

- | | |
|----------------------|--|
| ๑) วิชาณนลกขณิ | มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ |
| ๒) ปุพพกมรสี | เป็นประธานแก่จิต และรูป เป็นกิจ |
| ๓) ปฏิสนธิปัจจุภูจัน | มีการสืบท่อระหว่างภพเก่าและภพใหม่ เป็นผล |

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดใน พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑-๒-๖ จิต เจตสิก รูป นิพพาน**, หน้า ๘.

^{๑๓๖} ขุนสรวรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), **ลักษณะกิจตู่กะแห่งปรมัตถธรรม**, หน้า ๔๑.

^{๑๓๗} พระมหาโมคคัลลานเถระ, **คัมภีร์อภิธานวรรณนา**, พระมหาสมปอง มุทิโต แปลและเรียบเรียง, หน้า ๒๐๓.

^{๑๓๘} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปฏิจจนุปปาตทปิณี**, หน้า ๔๗-๔๘.

๔) สงขารปฏิจจานัน มีสังขาร ๓ คือ ปุญญาภิสังขารอปุญญาภิสังขาร
อาเนญยาภิสังขาร เป็นเหตุไกล่

(วา) วตถารมณปฏิจจานัน (หรือ) มีวัตถุ ๖ กับอารมณ์ ๖ เป็นเหตุไกล่^{๑๓๙}

๓.๗.๔ ความดับไม่มีส่วนเหลือ

ในคาถา อจิตฺตมาณพหุลถามาถึง ความดับแห่ง สติ ปัญญา นาม และรูป ว่าดับ ณ ที่ไหน
พระสารีบุตร ได้ขยายความไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “ปัญญา (ปัญญาเจตสิก) สติ (สติ-
เจตสิก) นาม (ขั้น ๔ เว้นรูปขั้น) และ รูป (มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๘) นี้ ย่อมดับ คือ เข้าไป
สงบ ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ กระทบไป ณ ที่ไหน”^{๑๔๐}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “อจิตฺตมาณพหุลถาถึงความ
สืบทอดในปัญหาก่อน หมายความว่า พระพุทธองค์ตรัสถึงสติและปัญญาพร้อมทั้งหน้าที่ ในการละ
ปริยภูฏานและอนุสัยของกระแสในคาถาก่อน ท่านอจิตฺตมาณพหุลถาข้อความนั้นแล้วดำริว่า เมื่อสติ
และปัญญาดำรงอยู่ ในการละดังกล่าว ก็ควรมีรูปรนาม อันเป็นที่ตั้งของสติและปัญญาเหล่านั้น เมื่อ
มีรูปรนามจึงสมเหตุผล สติ ปัญญา และรูปรนามอันเป็นที่อาศัยเหล่านั้นดับสนิทโดยสิ้นเชิง ณ ที่ใดจึง
ถามปัญหานี้ได้ด้วยจุดมุ่งหมายอย่างนี้ โดยถามถึงความดับกิเลสที่ไม่มีขั้นที่เหลืออยู่”^{๑๔๑}

พระคันธสาราภิงค์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “คาถานี้ถามถึงความ
ดับของรูปและนาม พร้อมทั้งสติและปัญญาที่ยังเห็นรูปรนามตามความเป็นจริง สภาวะธรรมทั้งหมด
นั้นดับไปในสภาวะใด สรุปความว่า คาถานี้ถามถึงพระนิพพานที่เป็นสภาวะดับรูปรนามทั้งหมด
จัดเป็นปัญหาเดียว เพราะถามถึงสิ่งเดียวคือ พระนิพพาน”^{๑๔๒}

ข้อว่า “นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใด นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะ
วิญญานดับ”

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “นามรูปดับไม่มีส่วนเหลือ
ได้แก่ ดับทุกสิ่งโดยอาการทั้งหมดดับทุกอย่างไม่มีเหลือ ดับไม่มีส่วนเหลือโดยประการทั้งปวง
(นิพพาน) ในที่ใด นามและรูปนั้นก็ดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ” และท่านยังอธิบายถึงการดับ
วิญญาน ๔ ขั้น ดังนี้

^{๑๓๙} ขุนสรวทกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๔๐.

^{๑๔๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๕/๕๘-๖๐.

^{๑๔๑} พระธรรมบาลเถระ, *เนตติอรรถกถา*, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๙๓.

^{๑๔๒} พระมหาภักจายนเถระ, *เนตติปกรณ์*, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๑๐.

๑. โสดาปัตติมคคญาณ ดับวิญญานที่จะให้ไปเกิดในภพที่ ๘ ได้ คือพระโสดาบัน
เกิดอีกไม่เกิน ๗ ชาติ

๒. สกทาคามีคคญาณ ดับวิญญานที่จะให้ไปเกิดในภพที่ ๓ ได้ คือ พระสกทาคามี
เกิดอีกไม่เกิน ๒ ชาติ

๓. อนาคามีคคญาณ ดับวิญญานที่จะให้ไปเกิดในภพที่ ๒ ได้ คือ พระอนาคามี
จะเกิดในชั้นสุทธาวาส ๑ ครั้ง แล้วจะไม่กลับมาเกิดอีก

๔. อรหัตตมคคญาณ ดับวิญญานที่จะให้ไปเกิดในภพได้ทั้งหมด ไม่ต้องมาเกิดอีก
(นิพพาน)^{๑๔๓}

พระอรรถกถาจารย์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “อชิตมานพพุทธานว่า
‘ปัญญา สติ นาม และรูปนี้ดับที่ไหน’; เพราะปัญญาและสตรวมอยู่กับนามนั่นเอง ฉะนั้น พระผู้มี
พระภาคเจ้าจึงมิได้ตรัสปัญญาและสติไว้ต่างหากออกไป จึงตรัสตอบแต่เพียงว่า ‘นามและรูปดับไม่
มีส่วนเหลือในที่ใด นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ” และยังอธิบายถึงธรรมที่พระ
อริยบุคคลแต่ละระดับละได้ จึงเป็นเหตุให้ไม่ต้องเกิดในภพต่อ ๆ ไปอีก ดังนี้

จำแนกโดยสังโยชน์

๑. โสดาปัตติมคคญาณ ถอนสังโยชน์ได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉา-
สังโยชน์ สีลัพพตปรามาสสังโยชน์

๒. สกทาคามีคคญาณ ถอนสังโยชน์ในส่วนหยาบได้อีก ๒ คือ กามราคสังโยชน์
อย่างหยาบ ปฏิฆสังโยชน์อย่างหยาบ

๓. อนาคามีคคญาณ ถอนสังโยชน์ในส่วนละเอียดได้อีก ๒ คือ กามราคสังโยชน์
อย่างละเอียด ปฏิฆสังโยชน์อย่างละเอียด

๔. อรหัตตมคคญาณ ถอนสังโยชน์เบื้องสูงได้อีก ๕ คือ รูปราคสังโยชน์ อรูปราค-
สังโยชน์ มานสังโยชน์ อุทัจจสังโยชน์ อวิชาสังโยชน์

จำแนกโดยอนุสัย

๑. โสดาปัตติมคคญาณ ถอนอนุสัยได้ ๒ คือ ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย

๒. สกทาคามีคคญาณ ถอนอนุสัยส่วนหยาบได้อีก ๒ คือ กามราคานุสัยอย่าง
หยาบ ปฏิฆานุสัยอย่างหยาบ

^{๑๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๖/๖๐-๖๒.

๓. อนาคามีคคณญาณ ถอนอนุสัยส่วนละเอียดได้อีก ๒ คือ กามราคานุสัยอย่างละเอียด ปฏิฆานุสัยอย่างละเอียด

๔. อรหัตตมคคณญาณ ถอนอนุสัยได้อีก ๓ คือ มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

จำแนกโดยภาพ

๑. โสตาปัตติมคคณญาณ ย่อมดับอบายภพได้
๒. สกทาคามีคคณญาณ ย่อมดับได้ส่วนหนึ่งของสุคติภพ
๓. อนาคามีคคณญาณ ย่อมดับกามภพได้
๔. อรหัตตมคคณญาณ ย่อมดับรูปภพอรูปรูปภพแม้ในภพทั้งปวงได้

จำแนกโดยจิต

๑. โสตาปัตติมคคณญาณ ย่อมดับจิต ๕ ดวงได้ คือ จิตที่สัมปยุตด้วยทวิภูตจิต ๔ ดวง จิตที่สหระตด้วยวิจิกิจฉา ๑ ดวง

๒. สกทาคามีคคณญาณ ย่อมดับจิต ๖ ดวง ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกามราคะ และพยาบาทอันหยาบได้ คือ จิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบด้วยทวิภูตจิต ๒ ดวงที่สหระตด้วยโทมนัส

๓. อนาคามีคคณญาณ ย่อมดับจิต ๖ ดวง ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งกามราคะ และพยาบาทอันละเอียดได้ คือ จิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบด้วยทวิภูตจิต ๒ ดวงที่สหระตด้วยโทมนัส

๔. อรหัตตมคคณญาณ ย่อมดับอภิสลจิต ๕ ดวงที่เหลือได้ คือ จิต ๔ ดวงที่ไม่ประกอบด้วยทวิภูตจิต และจิต ๑ ดวงที่สหระตด้วยอุทธัจจะ^{๑๔๔}

พระคันธสาราภิงค์ ได้อธิบายเรื่องนิพพานไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘ณ ที่นั้น’ ในคำว่า ‘รูปนามนั้นย่อมดับไป ณ ที่นั้น เพราะความดับแห่งวิญญาน’ มิใช่แสดงว่านิพพานเป็นภูมิอย่างหนึ่งในภูมิ ๓๑ แต่มุ่งแสดงว่ารูปนามทั้งหมดย่อมดับไปในขณะที่วิญญานดับ กล่าวคือ วิญญานเป็นปัจจัยให้เกิดรูปนาม เมื่อวิญญานดับ รูปนามก็ดับ เมื่อไม่มีปฏิสนธิวิญญาน รูปนามในภพอื่นย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ ดังพระพุทธพจน์ว่า วิญญานปัจจุยา นามรูปิ แปลว่านามรูปย่อมมีเพราะวิญญานเป็นปัจจัย

ความจริงแล้วปฏิสนธิวิญญานเหมือนเมล็ดพืช กรรมเหมือนนา ส่วนต้นหาที่พอใจในภพเหมือนความชุ่มชื้น ทั้งสามอย่างนี้เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ถือปฏิสนธิในภพต่าง ๆ”^{๑๔๕}

^{๑๔๔} ุตรายละเอียดใน ชุ.จู.อ. (ไทย) ๖/-/-๔๒-๔๖.

^{๑๔๕} พระมหาภักจายนเถระ, เนตติปริกัณ, พระคันธสาราภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๑๐.

สรุป นิพพานเป็นสภาวะที่ดับทุกข์ได้ทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ คือ ดับรูป ดับนาม ดับสติ ดับปัญญาได้ทั้งหมด เพราะวิญญานซึ่งเป็นธาตุรู้ดับไป จึงไม่มีทั้งผู้รู้และสิ่งที่ถูกรู้ อันที่จริงแล้วรูป นาม หรือขันธ ๕ เป็นกองทุกข์ ในสภาวะนิพพานนั้นไม่มีรูปนามขันธ ๕ เหตุนี้ นิพพาน จึงเป็น สภาวะที่ดับทุกข์ได้ทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ

๓.๘ ปฏิปทาของพระชีนาสพ และพระเสขบุคคล

ในเรื่องปฏิปทาของพระชีนาสพและพระเสขบุคคลนี้ มีข้อความปรากฏในอชิตมานว- ปัญหาว่า อชิตมานพทูลถามว่า “เย จ สงฆาตธมมาเส เย จ เสชา ปุณฺณ อิตฺ เตสํ เม นิปโก อิริยํ ปุณฺณโ จ ปพฺรुหิ มาริส” แปลว่า พระอรหันตชีนาสพเหล่าใด ผู้มีธรรมที่พิจารณาแล้วโดยพระไตรลักษณ์ (พระอเสขะ) และพระเสขะเหล่าใด คือ พระเสขะ ๗ จำพวก ที่มีอยู่เป็นอันมากในที่นี้ข้าแต่ พระองค์ผู้นิรทุกข์ ข้าพระองค์ทูลถามแล้ว ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญา โปรดตรัสบอกการดำเนิน ชีวิต ของพระอรหันตชีนาสพและพระเสขเหล่านั้นด้วยเถิด

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า “กาเมสุ นาภิกิขุณฺเณยฺ มนसानาวีโล ลียา กุสโล สพฺพธมฺมานํ สโต ภิกฺขุ ปริพฺพเชติ” แปลว่า ภิกษุไม่พึงปรารถนายิ่งในกามทั้งหลายเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดใน ธรรมทั้งปวง มีสติดำรงอยู่^{๑๔๖}

ชื่อว่า “พระอรหันตชีนาสพเหล่าใดผู้มีสังฆาตธรรม”

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบายไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “พระอรหันตชีนาสพเหล่านั้น คือ ผู้รู้แจ้งธรรมว่า ‘สังฆารทั้งปวงไม่เที่ยง สังฆารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา’ ผู้รู้แจ้ง ปัจจัยการ ๑๒ ทั้งฝ่ายเกิดและฝ่ายดับ ผู้รู้แจ้งว่า ‘สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้น ทั้งมวลล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา’ อนึ่ง ขันธ ธาตุ อายตนะ คติ อุปบัติ ปฏิสนธิ ภพ สงสาร วัฏฏะ อันพระชีนาสพเหล่านั้น นับได้แล้ว อนึ่ง พระอรหันตชีนาสพเหล่านั้นดำรงอยู่แล้วในขันธ สุดท้าย ท่านไม่มีการเกิดในภพใหม่อีก”^{๑๔๗}

สรุปแล้วพระอรหันตชีนาสพ คือ พระผู้บรรลอรหัตผล

คำว่า “พระเสขะ” ในคำว่า “และพระเสขะเหล่าใดที่มีอยู่เป็นอันมากในที่นี้”

^{๑๔๖} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๕-๑๐๔๖/๕๓๒, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๕-๑๐๔๖/๗๔๗.

^{๑๔๗} ตูรายละเอียดยใน พ.ศ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๒-๖๓.

พระสารีบุตรเถระได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “พระเสขบุคคล คือ พระผู้ที่ยังต้องศึกษาอยู่ในสิกขา ๓ ได้แก่

๑. อธิศีลสิกขา คือ การเป็นผู้มีศีล สำรวมระวังในพระปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยอาจาระและโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษเพียงเล็กน้อย สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลายอยู่

๒. อธิจิตตสิกขา คือ การสงัดจากกามและอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน และจตุตถฌาน

๓. อธิปัญญาสิกขา คือ การเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันประเสริฐ หยั่งถึงความเกิดและความดับ เพิกถอนกิเลส ให้บรรลุถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ เพื่อกระทำให้แจ้งมรรคผลที่สูงขึ้นไป พระเสขบุคคลนั้นมี ๗ จำพวก คือ

๑. โสตาปัตติมรรค ได้แก่ พระผู้ปฏิบัติเพื่อโสตาปัตติผล
๒. โสตาปัตติผล ได้แก่ พระโสตาบันบุคคล
๓. สกทาคามิมรรค ได้แก่ พระผู้ปฏิบัติเพื่อสกทาคามิผล
๔. สกทาคามิผล ได้แก่ พระสกทาคามีบุคคล
๕. อนาคามิมรรค ได้แก่ พระผู้ปฏิบัติเพื่ออนาคามิผล
๖. อนาคามิผล ได้แก่ พระอนาคามีบุคคล
๗. อรหัตตมรรค ได้แก่ พระผู้ปฏิบัติเพื่ออรหัตตผล”^{๑๔๘}

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายคาถาทูลถามนี้ ดังปรากฏข้อความว่า “ในคาถาทูลถามนี้ มี ๓ ปัญหา เพราะตั้งคำถามถึงพระเสขะ พระอเสขะ และการละกิเลสที่มีวิปัสสนาหน้า ดังที่ท่านอชิตะกล่าวไว้อย่างนั้น ดังนี้

คำว่า ‘เย จ สงฺขาตรมฺมาเส’ (บุคคลเหล่าใดยังเห็นธรรมแล้ว) ถามถึงความเป็นพระอรหันต์

คำว่า ‘เย จ เสกฺขา ปุณฺณ อธิ’ (และบุคคลเหล่าใดจำนวนมากในโลกนี้ผู้ยังศึกษาอยู่) ถามถึงความเป็นพระเสขะ

คำว่า ‘เตสํ เม นิปโก อิริยํ, ปุณฺโง ปพฺรुหิ มาริส (พระองค์ผู้ทรงปัญญาอันข้าพระองค์ทูลถามแล้วจงตรัสบอกปฏิบัติทางของบุคคลเหล่านั้นแก่ข้าพระองค์) ถามถึงการละกิเลสที่มีวิปัสสนาหน้า”^{๑๔๙}

^{๑๔๘} ติรยลอะเถยตโน ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๗/๖๓-๖๔.

^{๑๔๙} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสารากวีวงศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๒๔.

ในสองคำถามต้นได้อธิบายขยายความไว้แล้ว ส่วนปฏิปทาของเสขบุคคล และอเสขบุคคลเหล่านั้นจะอธิบายเป็นลำดับไป

ชื่อว่า “ภิกษุไม่พึงปรารถนาสิ่งในกามทั้งหลายเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติดำรงอยู่”

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายเรื่องนี้ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “ก็เพราะพระเสขะยังต้องละกิเลส มีกามฉันทน์นิเวรณ เป็นต้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงเสขปฏิปทาแก่ชิตมาณพ นั้น ด้วยคาถาถึงหนึ่งว่า ภิกษุไม่พึงปรารถนาสิ่งในกามทั้งหลายเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว, คาถานั้นมีเนื้อความดังนี้ ‘ภิกษุไม่พึงติดใจในวัตถุกามทั้งหลายด้วยกิเลสกาม ละธรรมอันทำให้ขุ่นมัวมีกายทุจริตเป็นต้น พึงมีใจไม่ขุ่นมัว’ อนึ่ง เพราะพระอเสขะชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง เพราะเป็นผู้พิจารณาโดยรอบคอบถึงสังขารทั้งปวงเป็นต้น โดยความเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น เป็นผู้มีสติด้วยเจริญกายนุสสนาสติปัญญา เป็นต้น เป็นผู้ถึงความเป็นภิกษุ เพราะทำลายสักกายทิฐิเป็นต้น ย่อมเว้นรอบในอริยาบถทั้งปวง, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงแสดงปฏิปทาของพระอเสขะด้วยคาถาถึงหนึ่ง ว่า ฉลาดในธรรมทั้งปวง มีสติดำรงอยู่”^{๑๕๐}

๓.๘.๑ ความเป็นผู้ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย

ปฏิปทาเครื่องดำเนินชีวิตของพระเสขบุคคลมี ๒ ประการ คือ (๑) ความเป็นผู้ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย (๒) ความเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ดังจะได้อธิบายความเป็นผู้ไม่ติดใจในกามทั้งหลายเป็นลำดับต่อไป

๑. ความหมายของกาม

กาม แปลว่า ความรัก, ความใคร่, ความปรารถนา, ตัณหา, ความอยาก, กาม, ความต้องการ, สิ่งน่าปรารถนา มีรูปวิเคราะห์ว่า กามยติ รติจณฺ์ อุปาทยติติ กาโม ภาวะที่ให้ปรารถนา (กมุ ธาตุในความหมายว่าปรารถนา, ณ ปัจจย, พฤทธิ อ เป็น อา), กามยติติ กาโม อาการที่ปรารถนา, กามยติติ กาโม ภาวะอันสัตว์โลกปรารถนา, ติรจณฺ์ กามยติ อุปาทยติติ กามํ ความอยากที่ยังความเป็นติรจณฺ์ให้เกิดขึ้นชื่อว่ากาม^{๑๕๑}

^{๑๕๐} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ.อ. (ไทย) ๖/-/-/๔๙.

^{๑๕๑} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ. ๙ ราชบัณฑิต), ศัพท์วิเคราะห์, หน้า ๑๖๒, และพระมหาโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๒๑ และ ๕๘๒.

๒. ศัพท์ที่มีความหมายเดียวกับกาม

ในคัมภีร์อภิธานวรรณนา ท่านแสดงกลุ่มคำที่มีความหมายใกล้เคียงกับกามไว้ ดังนี้

- ๑) ตณหา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่
- ๒) เอชา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่
- ๓) ชาลีนี ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา, ความใคร่
- ๔) วิสตุติกา ตัณหา, ความอยาก, ความปรารถนา
- ๕) ฉนุท ความต้องการ, ความพอใจ
- ๖) ชฎา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ชฎาคือตัณหา
- ๗) นิกนติ ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความอาลัย, ความปรารถนา

, ความพึงพอใจ

- ๘) สัพพิณี ตัณหา, ความอยาก, เครื่องร้อยรัด, ความต้องการ
- ๙) ภวเนตติ ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ
- ๑๐) อภิขุมา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ
- ๑๑) วาน ตัณหา, เครื่องร้อยรัด, ความอยาก, ความต้องการ
- ๑๒) โลภ โลภะ, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความโลภ
- ๑๓) ราค ตัณหา, ความอยาก, ความกำหนด, ราคะ
- ๑๔) อาลย ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความอาลัย
- ๑๕) อิจฺฉา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา
- ๑๖) อภิลาส ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ
- ๑๗) กาม กาม, ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความปรารถนา,

ความใคร่

- ๑๘) อาภงฺขา ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความหวัง, ความปรารถนา
- ๑๙) รุจิ ตัณหา, ความอยาก, ความต้องการ, ความชอบใจ^{๑๕๒}

คำเหล่านี้ทั้งหมดมีองค์ธรรมเหมือนกัน คือ โลกเจตสิก ดังได้อธิบายไว้แล้วในข้อว่าตัณหาเป็นเครื่องฉาบทาโลก

^{๑๕๒} ดูรายละเอียดใน พระมหาโมคคัลลานเถระ, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, แปลและเรียบเรียงโดย พระมหาสมปอง มุทิโต, หน้า ๒๑๘-๒๒๑.

๓. ประเภทของกาม

กามแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) วัตถุกาม คือ วัตถุอันน่าใคร่ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าพอใจ จัดเป็นบ่วงแห่งมาร

๒) กิเลสกาม คือ กิเลสเป็นเหตุใคร่ ได้แก่ ความพอใจ ยินดี ด้วยอำนาจแห่งราคะตัณหา จัดเป็นกิเลสamar^{๑๕๓}

คำว่า กามนั้นมีความหมายที่ครอบคลุมทั้งรูปธรรมและนามธรรม กามที่มีความหมายครอบคลุมไปทางกายนันทันก็คือ วัตถุกาม เพราะวัตถุกามเป็นสิ่งที่สามารถสัมผัสได้ทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย วัตถุกามนั้นเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กามคุณ คือส่วนที่น่าใคร่ น่าปรารถนาที่ดี ส่วนที่เป็นที่ปรารถนาชอบใจของตา หู จมูก ลิ้น กาย อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ

ส่วนกามที่มีความหมายครอบคลุมไปทางนามธรรม นั่นก็คือกิเลสกาม เพราะกิเลสกาม นั่นก็คือกิเลสที่ซ่อนเร้นอยู่ในจิตของมนุษย์ปุถุชนทั่วไป เมื่อกระทบกับวัตถุกามแล้ว ก็จะกำเริบขึ้น ทำให้คิดนึกอยากจะได้มาครอบครอง แล้วอาจจะสั่งมาทางกายให้เกิดมีการแสวงหา จึงทำให้เกิดการขุ่นมัว เหมือนผงในบ่อน้ำที่ตกตะกอน เมื่อเอาไม้ไปคน ผงที่ตกตะกอนอยู่นั้นก็จะลอยขึ้นมาทำให้น้ำขุ่นได้ จิตที่มีกิเลสก็เช่นเดียวกัน และยิ่งไปกว่านั้น ถ้าจิตเกิดยึดติดอยู่กับสิ่งใด หรือเหตุการณ์ใดที่ได้ประสบมานั้น หมกมุ่นอยู่กับสิ่งนั้น ก็ยากจะหลีกออกจากสิ่งนั้นได้

๔. วิธีการแก้กามฉันทนิเวรณ มี ๔ วิธีคือ

- ๑) การเจริญสติปัฏฐานทั้ง ๔ ประการ
- ๒) การพรรณนาถึงโทษแห่งกาม และพรรณนาถึงอานิสงส์แห่งเนกขัมมะ คือการออกบวช
- ๓) การแก้กามฉันทนิเวรณด้วยโยนิโสมนสิการในสุกนิมิต
- ๔) การเจริญสมถกรรมฐานได้เอกัคคตาอันเป็นองค์ประกอบแห่งรูปฌาน ๔^{๑๕๔}

^{๑๕๓} ดูรายละเอียดใน พ. จ. (ไทย) ๓๐/๘/๖๖-๖๗.

^{๑๕๔} นางสุภา มาลากุล ณ อยุธยา, “การศึกษาวิธีการแก้ปัญหากามฉันทนิเวรณในพระพุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๔, บทคัดย่อ.

สรุปแล้ว กามคุณ ๕ เป็นเหตุให้จิตใจเพิดเพลินในอารมณ์ เป็นเหตุให้จิตไม่ตั้งมั่นในอารมณ์ปัจจุบัน คือไม่สามารถเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้ เพราะฉะนั้น ปฏิปทาของพระเสขบุคคลข้อแรกคือความเป็นผู้ไม่ติดใจในกามทั้งหลาย ด้วยการเจริญสติรู้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์ที่เกิดขึ้นอย่างจดจ่อต่อเนื่อง จึงจะทำให้บรรลुธรรมเบื้องต้นต่อไปได้

๓.๘.๒ ความเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว

องค์คุณของพระเสขบุคคลข้อที่ ๒ คือ ความเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ธรรมด่าว่าจิตนั้นเป็นธรรมชาติประภัสสร ผ่องใส แต่เมื่อมีอารมณ์คือกิเลสจรเข้ามาจึงทำให้จิตนั้นขุ่นมัวไป คือ เศร้าหมอง ยุ่งยาก วุ่นวาย หวั่นไหว หม่นวน ไม่สงบ จึงเป็นเหตุไม่ให้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ด้วยอำนาจของกิเลสที่ทำให้จิตวุ่นวายนั่น

พระสารีบุตรเถระ ได้แสดงอารมณ์ที่จรเข้ามาอันเป็นเหตุทำให้จิตวุ่นวายนั่นไว้ในคัมภีร์ ขุททกนิกาย จุฬนิกาย ดังปรากฏข้อความดังนี้^{๑๕๕}

๑. กายทุจริต	ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม
๒. วจีทุจริต	พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ
๓. มโนทุจริต	โลภอยากได้ของเขา พยาบาทปองร้ายเขา เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม
๔. ราคะ	ความกำหนัด
๕. โทสะ	ความขัดเคือง
๖. โมหะ	ความลุ่มหลง
๗. โกรธ	ความโกรธ
๘. อุปาหนะ	ความผูกโกรธ
๙. มักขะ	ความลบหลู่คุณท่าน
๑๐. ปฬาสะ	ความดีเสมอ
๑๑. อีสสา	ความริษยา
๑๒. มัจฉริยะ	ความตระหนี่
๑๓. มายา	ความหลอกลวง
๑๔. สาถะยยะ	ความโอ้อวด
๑๕. ถัมภะ	ความหว่าดื้อ

^{๑๕๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘/๖๘.

๑๖. สารัมภะ	ความแข่งดี
๑๗. มานะ	ความถือตัว
๑๘. อติมานะ	ความดูหมิ่น
๑๙. มทะ	ความมัวเมา
๒๐. ปมาทะ	ความประมาท

โดยท่านสรุปไว้ว่า กิเลสทุกชนิด ทุกจริตทุกทาง ความกระวนกระวายทุกอย่าง ความเร่าร้อนทุกสถาน ความเดือดร้อนทุกประการ อกุศลลาภสังขารทุกประเภท เป็นเหตุให้จิตชุ่มมัว เศร้าหมอง ยุ่งยาก วุ่นวาย หวั่นไหว หมุนวน ไม่สงบ

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า “คำว่า ‘มนसानาวิโลสียา’ (มีใจไม่ชุ่มมัว) กล่าวถึงการละกิเลสที่กลุ่มรุมจิต (ปรัญญฐานกิเลส) โดยแท้จริงแล้ว เมื่อพระเสขะยินดีอยู่ ย่อมยังกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น และเพิ่มพูนกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว

ส่วนพระเสขะใดมีความดำริไม่ชุ่มมัว ไม่กำหนดยินดี ย่อมพากเพียร เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพากเพียร ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียรเพื่อความไม่เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น

เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อกำจัดอกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว

เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความเกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น

เขาย่อมยังฉันทะให้เกิดขึ้น ย่อมพยายาม ย่อมปรารภความเพียร ย่อมระครองจิตไว้ ย่อมตั้งความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ เพื่อความไม่เสื่อมสูญ เพื่อความภิญโญ เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ เพื่อความบริบูรณ์แห่งอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว”^{๑๕๖}

พระมหากัจจายนเถระ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า^{๑๕๗}

๑. อกุศลธรรมอันทรามที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ (๑) กามวิตก ความดำริในกาม (๒) พยาบาทวิตก ความดำริในการปองร้าย (๓) วิหิงสาวิตก ความดำริในการเบียดเบียน

๒. อกุศลธรรมอันทรามที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อนุสัยทั้งหลายเป็นเหตุแห่งอกุศล

^{๑๕๖} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๒๙.

^{๑๕๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑.

๓. กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ อินทรีย์ทั้งหลาย (มีสัทอินทรีย์ เป็นต้น) ของพระโสดาบัน

๔. กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อินทรีย์ทั้งหลายของพระอริยบุคคลที่ ๘ (พระโสดาบัน)

พระคันธสाराภิงค์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า

๑. อกุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ มิจฉาวิตก ๓ อย่าง มีกามวิตก เป็นต้น ที่ยังไม่เกิดขึ้น โดยการปรากฏในจิต หรือโดยความเป็นอารมณ์ที่ยังมิได้เสวยมาก่อน

๒. อกุศลที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อกุศลมูลอันได้แก่อนุสัยกิเลส ซึ่งเกิดแล้วนอนเนื่องในกระเสจิตของเหล่าสัตว์ตลอดกาลอันยาวนานในสังสารวัฏที่ไม่ปรากฏเบื้องต้น

๓. กุศลที่ยังไม่เกิดขึ้น คือ อินทรีย์ ๕ ของพระโสดาบันที่อบรมขึ้นเพื่อการบรรลุโสดาปัตติผล

๔. กุศลที่เกิดขึ้นแล้ว คือ อินทรีย์ ๕ ในโสดาปัตติมรรคที่เกิดขึ้นแล้วแก่พระโสดาบันเพื่อการบรรลุโสดาปัตติผล^{๑๕๘}

หน้าที่ของอินทรีย์ ๕^{๑๕๙}

- | | |
|------------------|---|
| ๑. สตินทรีย์ | ย่อมห้ามกามวิตกได้ |
| ๒. สมาธิทรีย์ | ย่อมห้ามพยาบาทวิตกได้ |
| ๓. วิริยอินทรีย์ | ย่อมห้ามวิหิงสาวิตกได้ |
| ๔. ปัญญินทรีย์ | ย่อมละ ย่อมบรรเทา ย่อมทำให้สิ้นไป ย่อมทำให้ถึงความไม่มีซึ่งอกุศลธรรมอันตรามทั้งหลาย |
| ๕. สัทอินทรีย์ | ศรัทธาที่มั่นคงในอินทรีย์ ๔ เหล่านี้ |

พระคันธสाराภิงค์ ได้อธิบายอินทรีย์ ๕ ไว้ ดังปรากฏข้อความว่า

๑. สัทอินทรีย์ คือ ความเชื่อมั่นในอินทรีย์ ๔ กล่าวคือ ศรัทธาก่อให้เกิดวิริยะ วิริยะก่อให้เกิดสติ สติก่อให้เกิดสมาธิ สมาธิก่อให้เกิดปัญญา และปัญญาย่อมก่อให้เกิดศรัทธา อินทรีย์ ๕ เหล่านี้เป็นเหตุเป็นผลของกันและกันอย่างนี้

^{๑๕๘} พระมหาภักจายนเถระ, เนติปริภณ, พระคันธสाराภิงค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

^{๑๕๙} ดูรายละเอียดใน ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๑๓๒.

๒. วิริยอินทรีย์ ห้ามวิหิงสาวิตก เพราะวิหิงสาวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยวิริยะ เนื่องจากผู้ที่ปรารถนาความเพียรในกุศลธรรมย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย

๓. สตินทรีย์ ห้ามกามวิตก เพราะกามวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยสติปัฏฐานภาวนาที่เป็นการเพ่งอสุกกรรมฐาน

๔. สมาธินทรีย์ ห้ามพยาบาทวิตก เพราะพยาบาทวิตกที่เป็นปัจจัยแก่ความฟุ้งซ่าน และมีความทุกข์ใจเป็นที่ตั้งย่อมถูกข่มไว้ด้วยสมาธิที่ไม่ฟุ้งซ่าน และมีสุขเป็นเหตุใกล้

๕. ปัญญินทรีย์ ห้ามอกุศลธรรมทั้งหมด เพราะการละปฏิปักษ์ของสมาธิ เป็นต้น ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น^{๑๖๐}

อินทรีย์ ๕ ให้ขณะบรรลุมรรคผล^{๑๖๑}

๑. สัทธินทรีย์ เป็นใหญ่ในวิสัยของตนได้ในขณะบรรลุมรรคและอริยมรรคทั้ง ๔ (มรรค ๔)

๒. วิริยอินทรีย์ เป็นใหญ่ในวิสัยของตนได้ในสัมมปปธาน (วิริยะเป็นสัมมปปธาน ๔)

๓. สตินทรีย์ เป็นใหญ่ในวิสัยของตนได้ในสติปัฏฐาน ๔ (สติเป็นสติปัฏฐาน ๔)

๔. สมาธินทรีย์ เป็นใหญ่ในวิสัยของตนได้ในรูปฌาน ๔ (เอกัคคตาเป็นองค์ฌาน)

๕. ปัญญินทรีย์ เป็นใหญ่ในวิสัยของตนได้ในอริยสัจ ๔ (สัมมาทิฐิเป็นอริยมรรค)

พระคันธสाराภังค์ ได้อธิบายเพิ่มเติมไว้อีก ดังปรากฏข้อความว่า

“พระอริยบุคคลผู้บรรลุมรรคนั้นต้องมีอินทรีย์ ๕ สมดุลกัน กล่าวคือ ศรัทธาเสมอกับปัญญาและวิริยะเสมอกับสมาธิ ส่วนสติเป็นธรรมที่ปรับวิริยะกับสมาธิให้สมดุลกัน เพื่อมิให้เกิดความฟุ้งซ่าน เพราะวิริยะมากกว่าสมาธิ หรือเกิดความง่วงซึมเซาเพราะสมาธิมากกว่าวิริยะ อย่างไรก็ตามอินทรีย์ ๕ เหล่านี้มีกำลังมากในวิสัยแต่ละขณะ กล่าวคือ

๑. สัทธินทรีย์ มีกำลังมากในขณะบรรลุมรรคทั้ง ๔ กล่าวคือ ผู้ที่บรรลุมรรคเป็นพระอริยบุคคลในแต่ละมรรคนั้น เป็นผู้ที่มีศรัทธาตั้งมั่นไม่หวั่นไหวอย่างแท้จริง เหมือนเสาเขื่อนที่ปักลงดินอย่างมั่นคง พระอริยบุคคลเหล่านั้นมีพระพุทธเจ้าผู้แนะนำตนเป็นศาสดา มีพระธรรมเป็นที่พึ่ง และมีพระอริยสงฆ์เป็นเพื่อนผู้ปฏิบัติธรรม แม้ท่านจะไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา หรือพรหม ก็รู้ตัวว่าตนเป็นอริยบุคคล และไม่นับถือบุคคลอื่นเป็นศาสดา

^{๑๖๐} พระมหาภักจายนเถระ, เนตติปกรณ์, แปลและอธิบายโดย พระคันธสाराภังค์, หน้า ๑๓๒.

^{๑๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๓.

๒. วิริยิทธิ มีกำลังมากในสัมมปปธาน ๔ เพราะเป็นความเพียรที่มุ่งมั่นเพื่อละอกุศลและสังสมกุศลในกระแสดิตของตน

๓. สตินิทธิ มีกำลังมากในสติปัฏฐาน ๔ เพราะทำให้จิตรับรู้สภาวะธรรมปัจจุบัน โดยไม่มีสมมติบัญญัติว่า ตัวเรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี

๔. สมาธินิทธิ มีกำลังมากในรูปฌาน ๔ เพราะบรรลุอุปนาสมาธิ ความจริงแล้ว รูปฌาน ๔ ที่เป็นบาทของวิปัสสนา จัดเป็นสมาธินิทธิและสัมมาสมาธิ ส่วนรูปฌาน ๔ ที่ไม่เป็นบาทของวิปัสสนาไม่นับเข้าในเรื่องนี้ นอกจากนั้น แม้มรรคจิตของบุคคลผู้ออกจากปาทกฌาน คือ ฌานที่เป็นบาทของวิปัสสนา ก็มีองค์ฌานในรูปฌานนั้น ๆ ประกอบร่วมกับมรรคจิต ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่าสมาธินิทธิมีกำลังมากในรูปฌาน ๔

๕. ปัญญานิทธิ มีกำลังมากในอริยสัจ ๔ เพราะอริยสัจ ๔ เป็นปรมัตถธรรมอย่างสูงสุด ผู้ที่บรรลุธรรมในศาสนานี้ก็คือผู้รู้แจ้งตลอดอริยสัจ ๔ นั่นเอง”^{๑๖๒}

สรุปแล้วองค์คุณของพระเสขบุคคล ทั้งสองประการคือ ความเป็นผู้ไม่ปรารถนายิ่งในกามทั้งหลาย และความเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว พระเสขบุคคลต้องใช้ความเพียร (ปธาน ๔) ในการประกอบจิตซึ่งเป็นเหตุให้อินทรีย์ ๕ สมบูรณ์แล้วจึงจะบรรลุมรรคผลเบื้องสูงต่อไปได้

๓.๘.๓ ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง

องค์คุณของพระอเสขบุคคล มี ๒ ประการ คือ ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง และความเป็นผู้มีสติเว้นรอบ, ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงจะได้อธิบายดังต่อไปนี้

พระอรหันตชินาสพได้ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง เพราะมีสติสมบูรณ์รู้เท่าทันจิตทุกขณะจิต เพราะท่านถอนรากเหง้าแห่งกิเลสทั้งหลายได้ (อวิชชา) ท่านจึงเป็นผู้ไม่หลงในสภาวะธรรมทั้งหลาย มีสติรู้ตัวอยู่เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบานอย่างแท้จริง

พระสารีบุตรเถระ ได้อธิบาย คำว่า ฉลาดในธรรมทั้งปวงไว้ ดังปรากฏข้อความว่า^{๑๖๓}

พระอรหันตชินาสพ ท่านเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวงว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับไปเป็นธรรมดา”

^{๑๖๒} พระมหาภักจายนเถระ, เนติติปริกฤษ, พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๓๓-๑๓๔.

^{๑๖๓} ตูรายละเอียดยใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘/๖๙-๗๐.

อิกนัยหนึ่ง พระอรหันตชีณาสพ ท่านเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง ดังนี้ว่า

(๑) เป็นของไม่เที่ยง (๒) เป็นทุกข์ (๓) เป็นโรค (๔) เป็นดุจหัวฝี (๕) เป็นดุจลูกศร (๖) เป็นของล้าบาก (๗) เป็นอาพาธ (๘) เป็นอย่างอื่น (๙) เป็นของทรุดโทรม (๑๐) เป็นเสนียด (๑๑) เป็นอุปัทวะ (๑๒) เป็นของไม่น่ายินดี (๑๓) เป็นภัย (๑๔) เป็นอุปสรรค (๑๕) เป็นของไม่น่าชอบใจ (๑๖) เป็นของหวั่นไหว (๑๗) เป็นของผุพัง (๑๘) เป็นของไม่ยั่งยืน (๑๙) เป็นของไม่มีที่ต้านทาน (๒๐) เป็นของไม่มีที่ซ่อนเร้น (๒๑) เป็นของไม่มีที่พึ่ง (๒๒) เป็นของไม่มีที่อาศัย (๒๓) เป็นของว่าง (๒๔) เป็นของเปล่า (๒๕) เป็นของสูญ (๒๖) เป็นอนัตตา (๒๗) เป็นของมีโทษ (๒๘) เป็นของแปรผันไปเป็นธรรมดา (๒๙) เป็นของไม่มีแก่นสาร (๓๐) เป็นเหตุแห่งความล้าบาก (๓๑) เป็นดุจเพชฌฆาต (๓๒) เป็นของปราศจากความเจริญ (๓๓) เป็นของมีอาสวะ (๓๔) เป็นของที่ถูกเหตุปัจจัยปรุงแต่ง (๓๕) เป็นเหยื่อแห่งมาร (๓๖) มีชาติเป็นธรรมดา (๓๗) มีชราเป็นธรรมดา (๓๘) มีพยาธิเป็นธรรมดา (๓๙) มีมรณะเป็นธรรมดา (๔๐) มีโสก (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกขะ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เป็นธรรมดา (๔๑) มีความเศร้าหมองเป็นธรรมดา (๔๒) เป็นเหตุเกิดทุกข์ (๔๓) ตั้งอยู่ไม่ได้ (๔๔) หาความแช่มชื่นไม่ได้ (๔๕) เป็นโทษ (๔๖) เป็นของที่ต้องสลัดออกไป

อิกนัยหนึ่ง พระอรหันตชีณาสพ ท่านเป็นผู้ฉลาดใน

(๑) ชันธ (๒) ธาตุ (๓) आयตนะ (๔) ปฏิจจสมุปบาท (๕) สติปัฏฐาน (๖) สัมมปธาน (๗) อิทธิบาท (๘) อินทรีย์ (๙) พละ (๑๐) โพชฌงค์ (๑๑) มรรค (๑๒) ผล (๑๓) นิพพาน

อิกนัยหนึ่ง आयตนะ ๑๒ ตรัสเรียกว่า ธรรมทั้งปวง คือ ตาและรูป หูและเสียง จมูกและกลิ่น ลิ้นและรส กายและโณภูมัพพะ ใจและธรรมารมณ์ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในอายตนะภายในและภายนอก พระอรหันตชีณาสพ ท่านละความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในอายตนะภายในและภายนอกได้เด็ดขาดแล้ว ตัตรากถอนโคณ เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคณไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้

สรุป พระอรหันตชีณาสพ ท่านรู้แจ้งสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง เพราะท่านตรัสรู้ อริยสัจอันเป็นความจริงอย่างสูงสุดของสรรพสิ่งทั้งหลาย ท่านจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง

๓.๘.๔ ความเป็นผู้มีสติดำรงอยู่

องค์คุณของพระอเสขบุคคฺลข้อที่ ๒ คือ ความเป็นผู้มีสติเฝ้ารอบ พระอรหันตชินาสพ ท่านเป็นผู้มีสติสมบูรณ์ถ้าคิดเป็นเปอร์เซ็นต์ ท่านเป็นผู้มีสติ ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ท่านจึงประหาณกิเลสที่เป็นอนุสัยกิเลสได้ทั้งหมด เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยญาณทัสสนะ รู้เห็นสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง

พระสารีบุตรเถระท่านอธิบายลักษณะของผู้มีสติไว้ ดังปรากฏข้อความว่า

มีสติด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาภายในกาย
๒. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาเวทนาในเวทนาทั้งหลาย
๓. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาจิตในจิต
๔. ชื่อว่ามีสติ เมื่อเจริญสติปัฏฐานพิจารณาธรรมในธรรมทั้งหลาย

มีสติด้วยเหตุอีก ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่ามีสติ เพราะเว้นจากความเป็นผู้ไม่มีสติ
๒. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้กระทำสิ่งทั้งหลายที่ควรทำด้วยสติ
๓. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้กำจัดสิ่งทั้งหลายที่เป็นฝ่ายตรงข้ามกับสติ
๔. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ไม่หลงลืมธรรมทั้งหลายที่เป็นมูลเหตุแห่งสติ

มีสติด้วยเหตุอีก ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยสติ
๒. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ชำนาญในสติ
๓. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้คล่องแคล่วในสติ
๔. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ไม่หวนกลับจากสติ

มีสติด้วยเหตุอีก ๔ อย่าง คือ

๑. ชื่อว่ามีสติ เพราะมีอยู่ตามปกติ
๒. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้สงบ
๓. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ระงับ
๔. ชื่อว่ามีสติ เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมของสัตบุรุษ

มีสติด้วยเหตุอีก ๑๐ อย่าง คือ

๑. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงพุทธานุคุณ
๒. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงธรรมคุณ
๓. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงสังฆคุณ
๔. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงศีลที่ตนรักษา
๕. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงทานที่ตนบริจาคแล้ว
๖. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงคุณที่ทำให้ตนพ้นทุกข์
๗. เชื่อว่ามีสติ เพราะตั้งสติกำหนดลมหายใจเข้าออก
๘. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงความตายที่จะต้องเป็นธรรมดา
๙. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกทั่วไปในกาย (ให้เห็นว่าไม่งาม)
๑๐. เชื่อว่ามีสติ เพราะระลึกถึงธรรมที่สงบระงับ (กิเลสและความทุกข์) คือ นิพพาน

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้ประกอบ ประกอบพร้อม ดำเนินไป ดำเนินไปพร้อม เป็นไป เป็นไปพร้อม เพียบพร้อมแล้วด้วย

๑. สตินทรีย์ (สติที่เป็นใหญ่)
๒. สติพละ (สติที่เป็นกำลัง)
๓. สัมมาสติ (ระลึกชอบ)
๔. สติสัมโพชฌงค์ (สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม)
๕. เอกายนมรรค (มรรคที่เป็นทางเอก)

ภิกษุนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ผู้มีสติ^{๑๖๔}

คำว่า ภิกษุ อธิบายว่า เชื่อว่าภิกษุ เพราะทำลายธรรม ๗ ประการได้แล้ว คือ

๑. ทำลายสักกายทิฐิได้แล้ว
๒. ทำลายวิจิกิจฉาได้แล้ว
๓. ทำลายสีลัพพตปรามาสได้แล้ว
๔. ทำลายราคะได้แล้ว
๕. ทำลายโทสะได้แล้ว
๖. ทำลายโมหะได้แล้ว
๗. ทำลายมานะได้แล้ว

^{๑๖๔} คุุรายละเอียดยใน ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๘/๗๐-๗๑.

คือ ภิกษุนั้นทำลายบาปอกุศลธรรมซึ่งเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง ก่อภพใหม่มีความ
กระวนกระวาย มีทุกข์เป็นวิบาก เป็นที่ตั้งแห่งชาติ ชรา มรณะต่อไปได้แล้ว สมดังพุทธภาษิตว่า

“สภียะ ผู้ใดควรแก้คำชมเชยว่าเป็นผู้ถึงนิพพานด้วยทางที่ตนทำแล้ว
ข้ามพ้นความสงสัยได้แล้ว ละความเสื่อมและความเจริญแล้ว
อยู่จบพรหมจรรย์ สิ้นภพใหม่แล้ว ผู้นั้นชื่อว่าภิกษุ”^{๑๖๕}

คำว่า ภิกษุมีสติดำรงอยู่ อธิบายว่า ภิกษุพึงมีสติ ดำรงอยู่ คือ พึงมีสติเดิน พึงมีสติยืน
พึงมีสตินั่ง พึงมีสตินอน พึงมีสติก้าวไปข้างหน้า พึงมีสติถอยกลับ พึงมีสติมองดู พึงมีสติเหลียวดู
พึงมีสติคู้เข้า พึงมีสติเหยียดออก พึงมีสติใช้ผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร พึงมีสติเที่ยวไป อยู่
เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไป ยังชีวิตให้ดำเนินไป รวมความว่า ภิกษุมีสติดำรงอยู่

พระมหากัจจายนเถระอธิบายเพิ่มเติมไว้ ดังปรากฏข้อความว่า^{๑๖๖}

คำว่า “สโต ภิกขุ ปริพพเช” (ภิกษุมีสติดำรงอยู่) นั้น หมายความว่า พระอเสขะนั้น
พึงมีสติสัมปชัญญะอยู่ในการก้าว ถอย ในการแลดู เหลียวดู ในการคู้ เหยียด ทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร
และจีวร ในการกิน ดื่ม เคี้ยว ลิ้มรส ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ ในการ เดิน ยืน นั่ง นอน หลับ
ตื่น พุด นิ่ง เพื่อการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงปฏิบัติ ๒ อย่างเหล่านี้ คือ ปฏิบัติอย่างหนึ่งเป็นปฏิบัติ
ของบุคคลผู้บริสุทธิ์แล้ว (พระอเสขะ) อีกอย่างหนึ่งเป็นปฏิบัติของผู้บริสุทธิ์อยู่ (พระเสขะ)

โดยแท้จริงแล้ว พระอรหันต์ได้กระทำกิจอบรมอินทรีย์แล้ว และกิจที่บุคคลพึงรู้นั้นมี ๔
ประการ คือ การกำหนดรู้ทุกข์ การละสมุทัย การเจริญมรรค และการทำนิโรธให้แจ้ง พระอเสขะ
โดยอ้อมรู้จัก ๔ อย่างนี้ตามนัยที่กล่าวแล้ว พระอเสขะนี้เรียกว่า ผู้มีสติก้าวไป ผู้มีสติถอยกลับ
เพราะสิ้นไปแห่งราคะ โทสะ และโมหะ สมจริงดังพระดำรัสว่า “มีสติดำรงอยู่” ด้วยเหตุนี้ พระผู้
มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

ภิกษุไม่พึงปรารถนาถึงในกามทั้งหลาย
พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ฉลาดในธรรมทั้งปวง
มีสติดำรงอยู่^{๑๖๗}

^{๑๖๕} พุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๘/๘๔.

^{๑๖๖} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปริกณ, พระคันธสาราภังค์ แปลและอธิบาย, หน้า ๑๓๙-๑๔๐.

^{๑๖๗} พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๖/๗๔๗.

สรุป ปฏิบัติเครื่องดำเนินชีวิตของพระเสาะ คือ การเป็นผู้ไม่ปรารถนาสิ่งในกาม และการเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว ได้แก่ การเจริญสติปัฏฐาน ๔ อันเป็นเหตุให้กำจัดอกุศลและโทมนัสในโลกเสียได้ เพื่อบรรลุผลเบื่องสูงต่อไป ส่วนปฏิบัติเครื่องดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ก็คือ ความเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง และการมีสติดำรงอยู่ อันที่จริงพระอรหันต์ท่านเป็นผู้เสร็จกิจแล้วไม่มีกิจในการที่จะกำจัดกิเลสอีก เพราะเหตุนั้น ธรรมสองประการนี้ จึงเป็นองค์คุณของท่าน เพราะท่านเป็นผู้มีสติสมบูรณ์ และเป็นผู้มีปัญญาสมบูรณ์แล้ว

๓.๙ สรุปท้ายบท

หลักธรรมที่ปรากฏในอชิตมาณวปัญหาคือ

อวิชชา คือ ความไม่รู้ เป็นสภาพที่ปกปิดโลกคือทุกขอริยสัจไว้ ไม่ให้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อไม่เห็นทุกข์แล้ว ก็ไม่สามารถสาวหาเหตุแห่งทุกข์ได้ เมื่อไม่เจอเหตุแห่งทุกข์ก็ไม่อาจที่จะดับทุกข์ได้ จึงต้องประสบกับความทุกข์ในสังสารวัฏอีกยาวนาน

ความตระหนี่ ความสงสัย และความประมาท เป็นสภาพที่ย้อมใจสัตว์ไว้ให้ลุ่มหลงมัวเมาอยู่กับความทุกข์ที่สัตว์นั้นเข้าใจคลาดเคลื่อนจากความเป็นจริง โดยเห็นว่าเป็นความสุขจึงเป็นเหตุให้โลกคือรูปนามที่เป็นปรมาณูไม่ปรากฏแสดงลักษณะแห่งพระไตรลักษณ์ให้เห็น สัตว์โลกจึงไม่เกิดปัญญาแจ่มแจ้งสดไสเห็นโลกตามความเป็นจริง

ตัณหา คือ สภาวะธรรมที่เป็นดุจยางเหนียวผูกยึดใจสัตว์ไว้ให้จมอยู่ในห้วงแห่งความทุกข์ โดยสัตว์นั้นก็เต็มใจและพอใจที่จะมีความสุขสนุกเพลิดเพลินอยู่กับตัณหานั้น คือไม่ให้เบื่อหน่ายในรูปนามได้อย่างแท้จริง

ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลก กล่าวคือ ทุกข์เป็นสภาวะธรรมที่เป็นเครื่องบีบคั้น ที่ทำให้สัตว์นั้นเร่าร้อนกระวนกระวาย อีกนัยหนึ่ง ทุกข์คือสภาพที่ต้องเปลี่ยนแปลง คงทนถาวรอยู่อย่างเดิมไม่ได้ ทั้งตัวสัตว์โลกเอง ทั้งอารมณ์ที่สัตว์เสพต่างก็ต้องเปลี่ยนแปลงแปรปรวนทั้งนั้น เพราะเหตุนี้ ทุกข์จึงเป็นดุจภัยใหญ่ของโลก

สติเป็นเครื่องกันกระแสน้ำกิเลสมีตัณหาเป็นต้นไม่ให้ไหลเข้าสู่ใจทางทวารทั้งหกได้ สติเปรียบเหมือนนายทวารประตูผู้ฉลาดคอยกันคนไม่ดี เพื่อไม่ให้เข้าไปก่อความวุ่นวายในพระนคร อนึ่ง สตินั้นเป็นเหตุ ให้เกิดสมาธิ เมื่อจิตเป็นสมาธิแล้วจึงสามารถข่มนิวรณ์ซึ่งเป็นปฏิกูลฐานกิเลสที่คอยกลุ้มรุมจิตได้

ปัญญา คือ สภาพที่ฉลาดรอบรู้เท่าทันกับสภาวะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เมื่อปัญญานั้นได้รับการพัฒนาอบรมจากสติและสมาธิ จนพัฒนาถึงที่สุดแล้ว ก็ย่อมสามารถประหาณกิเลสเป็นสมุจเฉทปหานได้ คือกิเลสที่ละได้แล้วจะไม่กลับมาทำเรื้ออีก จึงเป็นเหตุให้สัตว์นั้นบรรลุปะเป็นพระอริยบุคคลได้ สมดังคำที่ว่า เมื่อจิตตั้งมั่นแล้วย่อมเห็นโลกตามความเป็นจริง

นิพพาน คือ สภาพที่ดับทุกข์ได้อย่างหมดจดสิ้นเชิง เพราะในนิพพานนั้นไม่มีขันธ ๕ อันเป็นเหตุให้เกิดความยึดมั่นถือมั่นให้เกิดทุกข์ได้อีก กล่าวคือ นิพพานคือสภาวะที่ดับรูปนามอย่างไม่มีส่วนเหลือ คือดับทั้งวิญญาณ นาม รูป สติ ปัญญา

ปฏิบัติเครื่องดำเนินชีวิตของพระเสขบุคคล คือ การเป็นผู้ไม่ปรารถนาอิงในกาม และการเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว โดยการเจริญสติปัฏฐาน ๔ อย่างต่อเนื่องเพื่อบรรลุอุทยมรรค อริยผลเบื้องสูงต่อไป ส่วนปฏิบัติเครื่องดำเนินชีวิตของพระอรหันต์ ก็คือ พระอรหันต์ท่านก็ยังเจริญสติปัฏฐานอยู่ ไม่ใช่เพื่อละกิเลส แต่เพื่อความอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน และเป็นแบบอย่างแก่นุชนรุ่นหลังต่อไป เหตุนี้ จึงกล่าวได้ว่าพระอรหันต์ท่านเป็นผู้ฉลาดในธรรมทั้งปวง และท่านเป็นผู้มีสติดำรงอยู่